

32/446(188) 1e ex

**BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW**

De heilige en de hertog

Een historische geografie van de zogenaamde oude domeingoederen en de hertogelijke ontginningen in het landinrichtingsgebied St.-Oedenrode

Chris de Bont

Rapport 188

DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1991

23 JAN. 1992

+ 2 krt.
184546261 *

REFERAAT

Bont, Chr. de, 1991. *De heilige en de hertog; een historische geografie van de zogenaamde oude domeingoederen en de hertogelijke ontginningen in het landinrichtingsgebied Sint-Oedenrode*. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 188. 55 blz.; 19 fig.; 3 tab.; 33 ref.; 4 bijl.; 2 krtn.

Onderzocht is de ontstaanswijze, het ontstaansmoment en de historische betekenis van enkele specifieke landschappelijke fenomenen in het landinrichtingsgebied St.-Oedenrode. De in de literatuur vermelde zogenaamde oude domeingoederen en de hertogelijke ontginningen bleken een historische ontwikkeling te kennen die niet door deze termen werd gedekt. De oude domeingoederen zijn ontgonnen tussen 1000 en 1200, dus ná de periode waarin de klassieke domeinen worden geacht te hebben gefunctioneerd, een groot deel van de hertogelijke ontginningen is ná de hertogelijke periode, tot in de 20e eeuw, ontgonnen. De oudste ontginningen van dit laatste type bleken samen te hangen met het ontstaan en de spectaculaire groei van 's-Hertogenbosch in de late middeleeuwen. Het 19e eeuwse kaartbeeld is deels ontstaan als gevolg van houtproductie ten behoeve van de klompenindustrie die in de 18e en 19e eeuw zijn hoogtepunt kende.

Trefwoorden: historische geografie, cultuurlandschap, landinrichting, St.-Oedenrode, Noord-Brabant.

ISSN 0924-3070

©1991 DLO-Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC-DLO)
Postbus 125, 6700 AC Wageningen
Tel.: 08370-74200; telefax: 08370-24812; telex: 75230 VISI-NL

Het DLO-Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu (IOB), de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw "De Dorschkamp" (LB), en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

Het DLO-Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het DLO-Staring Centrum.

Project 5810

INHOUD

WOORD VOORAF	7
SAMENVATTING	9
1 INLEIDING	11
2 VOORGESCHIEDENIS	13
3 DE HEILIGE	15
3.1 Inleiding	15
3.2 Een eerste verkenning van de oude domeingoederen	16
3.2.1 Historische begrenzing	16
3.2.2 Archivalische gegevens	18
3.2.3 Archeologische gegevens	19
3.3 Een zijspoor: de Einzelhof	20
3.4 Conclusie	22
4 DE HERTOOG	23
4.1 Inleiding	23
4.2 Hertogelijke ontginningen in Midden-Brabant	23
4.2.1 Oss	24
4.2.2 Heesch	25
4.2.3 Veghel	25
4.2.4 Vergelijking van de drie complexen	26
4.3 Hertogelijke ontginningen tussen Gemonde en Schijndel	27
4.3.1 Geomorfologie en bodem	27
4.3.2 Een historische geografie van het gebied tussen Gemonde en Schijndel	29
4.4 Conclusie	35
NAWOORD	37
LITERATUUR	39
BIJLAGEN	
1 Enkele dorpen in de Meijerij op het eind van de 18e eeuw	43
2 Uitgiften van gemeyntgrond te St.-Oedenrode	51
3 De historisch-landschappelijke overzichtskaart van St.-Oedenrode.	53
4 De bodemkunde van Midden-Brabant	55
KAARTEN	
1 Historisch-landschappelijke overzichtskaart van Sint Oedenrode	
2 De bodemkaart van Midden-Brabant	

WOORD VOORAF

In 1991 is onderzoek gedaan naar de ontstaansgeschiedenis van enkele bijzondere landschappelijke fenomenen, de zogenaamde oude domeingoederen en de zogenaamde hertogelijke ontginningen, in het landinrichtingsgebied St.-Oedenrode. Het onderzoek is door het DLO-Staring Centrum, afdeling Historische Geografie, uitgevoerd in opdracht van de Landinrichtingsdienst, Directoraat-Generaal Landelijke Gebieden en Kwaliteitszorg. Dr.ir. J.A. Hendrikx van het Informatie en Kenniscentrum van de Directie Natuur, Bos, Landschap en Fauna, was de initiator van dit onderzoek. Prof.dr.s. J.A.J. Vervloet begeleidde het onderzoek namens het DLO-Staring Centrum. De uitsneden uit de Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden zijn fotografisch voor dit rapport zijn gereed gemaakt door C. van der Schouw en P. Slootweg. Het is verheugend dat, naar aanleiding van de eerste resultaten van ons onderzoek, de opdrachtgever aan drs. K.A.H.W. Leenders, het zo gewenste, aanvullende archiefonderzoek heeft gegund (Leenders i.v.).

SAMENVATTING

In dit onderzoek stond de vraag centraal naar het ontstaansmoment en de historische context van twee bijzondere verkavelingstypen in het landinrichtingsgebied St.-Oedenrode, te weten de zogenaamde *oude domeingoederen* en de *hertogelijke ontginningen*. Het eerste type wordt gekenmerkt door grootschalig verkaveld grootgrondbezit. Het tweede type bestaat uit complexen met een gestreepte blokken-in-rijenverkaveling.

De voor beide fenomenen gehanteerde benamingen bleken verwarrend te werken: de term *oud domeingoed* suggereert een vroegmiddeleeuwse ontginning, terwijl de term *hertogelijke ontginningen* gereserveerd lijkt voor ontginningen uit de hertogelijke periode (13e-16e eeuw), waarbij hertogelijke bemoeienis verondersteld is.

De beide ontginningen dateren niet uit dezelfde periode. Het grootschalig verkaveld grootgrondbezit langs de Dommel (*oud domeingoed*) is tussen 1000 en 1200 ontgonnen. De complexen met een gestreepte blokken-in-rijen-verkaveling (*hertogelijke ontginningen*) tussen Gemonde en Schijndel, zijn, hoewel voor een deel al in de Late Middeleeuwen ontgonnen, voor een waarschijnlijk groter deel pas in de Nieuwe Tijd ontgonnen. Soortgelijke complexen bij Oss, Heesch en Veghel zijn ook in de Nieuwe Tijd ontstaan.

Over het ontstaan van de grootschalig verkavelde goederen bij St.-Oedenrode, in een periode waarin na het verzwakken van de vroegmiddeleeuwse machtsverhoudingen vooral locale heren het voor het zeggen zullen hebben gehad, is nog bitter weinig bekend. Maar ook de latere ontwikkelingen van deze goederen, zeker wat betreft hun morfologie, zijn nagenoeg onbekend. Door gedetailleerd archiefonderzoek is in ieder geval aan deze laatste omissie in onze kennis wel wat te doen.

Het gebied tussen Gemonde en Schijndel blijkt uit de daar liggende *gemeynt* ontgonnen te zijn, mede onder invloed van de nabijheid van de snel expanderende stad Den Bosch. Het 19e eeuwse kaartbeeld is deels ontstaan als gevolg van houtproductie ten behoeve van de klompenindustrie die in de 18e en 19e eeuw zijn hoogtepunt kende.

1 INLEIDING

Bij het analyseren van het cultuurlandschap in het landinrichtingsgebied St.-Oedenroede is men gestuit op een tweetal bijzondere verschijnselen:

- in grote onregelmatige percelen onderverdeelde grootgrondbezittingen aan weerszijden van de Dommel en
- complexen van kleine strookvormige percelen gevat in grotere blokken in het gebied tussen Gemonde en Schijndel.

Van het eerste verschijnsel wordt aangenomen dat het ontstaan is uit oude middeleeuwse domeinen. Deze zouden dateren uit de periode vóór de komst van de Brabantse hertogen en in het kader van een hoforganisatie zijn geëxploiteerd. Daarom spreekt men over *oude domeingoederen*.

Van het tweede verschijnsel neemt men aan dat ze het resultaat zijn van ontginningen die tot stand zijn gekomen in de periode dat de hertogen van Brabant in dit gebied als landsheer fungeerden (13e-16e eeuw). Daarom noemt men ze *hertogelijke ontginningen*.

Gaat men nader hierop in, dan komen er vragen los. Ondanks de sprekende benamingen blijft er veel onduidelijk. De beide verschijnselen zijn in feite zeer onvolledig onderzocht. We weten weinig omtrent hun ouderdom en evenmin is er veel bekend over hun ontstaanswijze. De indruk bestaat dat het onderscheiden van beide typen ontginningen vooral berust op vormanalyse vanaf topografische kaarten en niet zozeer door historisch onderzoek.

Bij het bestuderen van de achtergronden van de kenmerken die door een cultuurlandschap vertoond worden, speelt inderdaad vorm een belangrijke rol. Toch moet men daarmee de nodige voorzichtigheid betrachten. Gelijke vorm is niet altijd een resultante van een identieke ontwikkeling of van een zelfde ouderdom.

Bij onderzoekers is daarom twijfel gerezen aan de zeggingskracht van deze *oude domeingoederen* en *hertogelijke ontginningen*. Van beide begrippen moet eerst duidelijk worden gemaakt of hier inderdaad van authentieke landschapstypen mag worden gesproken, of van mystificaties op grond van weinig diepgaand, op de vorm gericht, onderzoek. Pas wanneer hierover duidelijkheid is verkregen kan in het kader van de landinrichting een meer verantwoorde keuze worden gedaan omtrent de toekomst van deze verschijnselen.

De titel van dit rapport verwijst naar de twee veronderstelde ontstaansperiodes van deze specifieke landschappelijke fenomenen in het landinrichtingsgebied Sint Oedenroede. De *heilige* is de heilige Oda, de naamgeefster van Oedenroede, die volgens de overlevering in de 8e eeuw in *Rode* heeft gewoond en er is gestorven. Haar verering in St.Oedenroede is in de 12e eeuw al aantoonbaar. In deze tijdsspanne zouden de *oude domeingoederen* zijn ontstaan. De *hertog* is de hertog van Brabant, die in de loop van de 12e eeuw in Noord-Brabant aan invloed wint. Hij wordt geacht min of

meer direct betrokken te zijn geweest bij het ontstaan van de *hertogelijke ontginningen*.

Begonnen wordt met een korte beschouwing van het ontstaan van de beide begrippen. Zoals we zullen zien is hierover weinig bekend. Hierna volgt een kritische beschouwing. In de eerste plaats komen de zogenaamde *oude domeingoederen* aan de orde. Op basis van concrete historische en archeologische gegevens wordt nagegaan of deze nederzettingen inderdaad kunnen dateren uit de periode vóór 1200 en of ze indertijd zijn geëxploiteerd in het kader van een hoforganisatie. Hieruit volgt een conclusie. In de tweede plaats wordt aandacht besteed aan de zogenaamde *hertogelijke ontginningen*. Dit onderzoek richt zich allereerst op een verkenning van enkele gebieden buiten het landinrichtingsgebied met identieke perceelsvormen. Hiervan wordt met gebruikmaking van historische gegevens nagegaan wanneer zij voor het eerst in gebruik kunnen zijn genomen en onder wiens leiding. Daarna wordt ingegaan op de *hertogelijke ontginningen* in het landinrichtingsblok zelf. Daar wordt meer specifiek aandacht besteed aan het ontstaansmoment van deze ontginningen en de eventuele rol die de hertogen van Brabant hierbij speelden. Ook dit onderzoek besluit met een conclusie. Het rapport eindigt met aanbevelingen voor verder onderzoek. Bij het rapport zijn een viertal bijlagen en twee kaarten gevoegd.

2 VOORGESCHIEDENIS

In de literatuur komen de begrippen *oude domeingoederen* en *hertogelijke ontginningen* maar één keer voor¹. Mondelinge navraag bij enkele betrokken onderzoekers wees uit dat de begrippen niet stelen op uitgebreid historisch of historisch-geografisch onderzoek.

Bij de *oude domeingoederen* is gerefereerd aan de publikaties van Heesters². Deze constateerde dat veel van de zogenaamde slotjes van St.-Oedenrode een allodiaal (zonder leenband) karakter dragen. Hieruit is door de betrokken onderzoekers opge maakt dat daar kennelijk nog sprake was van het voortbestaan van een situatie uit de periode vóór het binnendringen van de hertog van Brabant in deze streken (eind 12e eeuw). Heesters maakt melding van het graafschap Rode dat tot 1232 ressorteerde onder de Graven van Gelre. Dit wordt geïnterpreteerd als een poging om de hertog van Brabant buiten de deur te houden. Omdat deze goederen waarschijnlijk al in de 12 eeuw bestonden is door de onderzoekers aangenomen dat deze goederen gedeeltelijk door horigen werden geëxploiteerd in het kader van een hoforganisatie of domaniaal stelsel. In deze zin is het duidelijk dat deze goederen werden aangeduid als *oude domeingoederen*.

Bij de *hertogelijke ontginningen* lijkt het ontstaan van de term meer in het duister verscholen. Niet ver bezijden de waarheid lijkt ons evenwel de gedachte dat men meende dat hier sprake was van door de hertog van Brabant goedgekeurde en misschien zelfs geïnitieerde ontginningen van gemeeynten: oorspronkelijk de gemeenschappelijk door de omringende bewoners gebruikte (woeste) gronden, waarvan de eigendomsrechten in laatste instantie aan de hertog toebehoorde. De hertogelijke inbreng zal ook zijn afgeleid uit de regelmaat van de percelering (korte stroken) die samenhang deed veronderstellen met een planmatige aanpak en leiding van bovenaf. Bovendien zal men de zogenaamde *hertogelijke ontginningen* hebben gesignaleerd in een strook betrekkelijk natte gebieden, gesitueerd achter de *oude domeingoederen*, waardoor de idee postvatte dat men te maken had met een latere occupatievorm uit de periode ná 1200, dus uit de tijd dat de hertogen van Brabant hier *de facto* als landheren functioneerden. Over de vraag of ook na het verdwijnen van de hertogelijke macht, na circa 1600, deze ontginningswijze nog werd gecontinueerd heeft men zich niet concreet uitgelaten. Evenwel de aanduiding *hertogelijk* impliceert dit niet.

¹ Post 1984.

² Zoals o.a. Heesters en Rademaker 1972 en Heesters 1981.

3 DE HEILIGE

3.1 Inleiding

Van de zogenaamde *oude domeingoederen* in het Rooise landschap bestaat geen eenduidige definitie. Post geeft slechts een vage: *Toen de Frankische kolonisatie doordrong tot Brabant betekende dit dat naast nederzettingen van vrije boeren de domeinen ontstonden die door horigen werden geëxploiteerd. Uit een iets latere periode stammen mogelijk (sic) veel domeinen rond Sint Oedenrode*³. Vervolgens geeft zij een erg algemene beschrijving van de opbouw van een domein⁴. Het betreft hier een zeer modelmatige benadering van het domeingoed, die zeker in de Nederlandse context geen werkelijkheid is geweest⁵. Daarnaast zijn ook geen directe bronnen die in St.-Oedenrode in die richting wijzen.

Het begrip domeingoed is inherent aan grootgrondbezit. Onderscheid moet worden gemaakt tussen het klassieke vroegmiddeleeuwse en het hoog- en laatmiddeleeuwse domeinbegrip. Het eerste wordt gekenmerkt, naast het al genoemde grootgrondbezit, door gemeenschappelijkheid, de regeling van diensten voor de heer, etc. Het tweede kan bestaan uit hertogelijke domeingoederen, welke kunnen zijn ontstaan als individuele ontginningen.

Eerst zal een aantal *oude domeingoederen* in St.-Oedenrode worden beschreven. Daarna zal worden bepaald hoe deze goederen zich verhouden tot de oude, al deels in de vroege middeleeuwen bewoonde gronden in deze gemeente. Daarbij is, naast archeologische en historische informatie, gebruik gemaakt van hydrologische en bodemkundige gegevens. Naamkundig materiaal is slechts met de grootst mogelijke terughoudendheid gebruikt (bijlage 3). Immers, in een situatie waarin mogelijk van grote nederzettingsdynamiek sprake is geweest, konden oude namen makkelijk met eventuele verplaatste bewoning meeverhuizen⁶. Hierdoor verloren ze hun zeggingskracht grotendeels en kunnen ze de onderzoeker op het verkeerde spoor brengen.

³ Post 1984, p. 38 e.v. Zij wordt hier aangehaald omdat zij de term *domeingoederen* in de Rooise context in de literatuur introduceerde. Meer betrouwbare omschrijvingen van de totstandkoming en de ontwikkeling van domeinen in de klassiek middeleeuwse zin levert Verhulst (Verhulst 1982a, 1982b en 1990).

⁴ Voor de beschrijving van het domein verwijst Post naar Hendriks (1977), die zich weer baseerde op beschrijvingen van Kakebeke (1973), die voor dit onderwerp terug zijn te voeren op Ganshof (1954, p. 12) of vergelijkbare, daarvan afgeleide, beschrijvingen.

⁵ Blok 1979. Zelfs aan het voorkomen van domeinen in Frankrijk, *in de zin als door Ganshof beschreven*, en welke mogelijkheid door Blok 1979 nog als reëel wordt beschouwd, wordt wel getwijfeld (mondelijke mededeling drs. W. Wimmers, Utrecht). Deze twijfel werd onlangs nog bevestigd in een gesprek met Dr. F. Theuvs (Universiteit van Amsterdam). Het voert echter te ver om in het kader van dit onderzoek bij dit zeer intrigerende probleem langer stil te staan.

⁶ De Bont 1989.

3.2 Een eerste verkenning van de oude domeingoederen

In St.-Oedenrode lagen in het begin 19e eeuwse landschap enkele goederen die op grond van hun historische morfologie op de oudste topografische kaart (T.M.K.), maar vooral om hun specifieke voorkomen op de oudste minuten van het kadaster, ons interesseren. Het gaat onder andere om de goederen Wolfswinkel, Vressel (en Oud-Vressel), Ten Hulst en Houthem. Achtereenvolgens wordt ingegaan op de historische begrenzingen van deze goederen en wordt aandacht besteed aan hun oudste vermeldingen in de geschreven bronnen. Vervolgens worden enkele archeologische gegevens op een rijtje gezet.

3.2.1 Historische begrenzing⁷

Wolfswinkel: het oudste kadaster van ca. 1830 toont twee hoeven die teruggaan op het goed Wolfswinkel, namelijk de Grote of Oude Wolfswinkel en de Kleine of Nieuwe Wolfswinkel (oudste vermelding 17e eeuw). Ook het goed bij de al in de 14e eeuw genoemde molen bij de omgeleide Dommel en landerijen in de richting van *Ten Hoogen Oever* hebben mogelijk deel uitgemaakt van het oorspronkelijke *oude domeingood*.

Vressel: het noordelijke deel van Vressel met de goederen Onstade, de Spanc, Ten Hazeput en Stockven, werd vroeger Oud-Vressel genoemd. Ter Vallen behoorde tot Nieuw Vressel. Noch op Oud Vressel, noch op Nieuw Vressel komen leengoederen voor.

Ten Hulst: Het goed Ten Hulst werd in 1488 geschonken aan het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch. Het bestond uit twee hoeven en een restant (?) van een vroeger herenhuis. Een van deze hoeven werd later geschonken aan de fraters van het St.-Gregoriusgasthuis te 's-Hertogenbosch (Fratershoef). Het andere deel van Ten Hulst was een leengoed, dat gronden had liggen aan weerszijden van het vrije goed. De grootschalige bezitsverhouding op de oudste kadasterkaart verwijst naar een en ander.

Houthem: ook het goed Houthem laat zich op de oudste kadastrale kaart door zijn opvallend grootschalige inrichting als mogelijke *oud domeingood* onderscheiden. Het was in oorsprong een uitgetrekte bezitting met een eigen gemeeynt tussen de Roderheide en de Bodem van Elde. Het goed werd in de 13e eeuw geschonken aan de abdij Binderen (de Bijnderse hoef en de Hoeve ten Heesakker).

⁷ Het volgende naar De Bont 1989, p. 522-523.

Afb. 1. Het gebied van de oude domeingederen op de oudste topografische kaart (T.M.K.) van 1837-1838

3.2.2 Archivalische gegevens

De oudste vermeldingen van St.-Oedenrode dateren uit de 12e eeuw en hangen deels samen met de verering van St. Oda ter plaatse⁸. In de 12e eeuw werd de Vita Odae geschreven waarin de heilige werd 'gekoppeld' aan de plaats *Rode*. Letterlijk betekent Oedenrode: een (oudere) bosontginning waar St. Oda verbleef, of de ontginning van St. Oda. Hoewel de verering voor deze heilige dus al in de 12e eeuw aantoonbaar is, komt het dorp pas in de 14e eeuw als *Sente Oeden Rode* in het Brabants Leenregister voor. St. Oda heeft overigens volgens de overlevering in de 8e eeuw in *Rode* gewoond en is er ook gestorven⁹.

Met oude vermeldingen van de *oude domeingoederen* is het nog slechter gesteld. In 1309 verkoopt Jan I de zogenaamde Groene Gemeynt aan de lieden van St.-Oedenrode. In de begrenzing van deze gemene gronden wordt, naast een aantal andere markante punten in het Rooise landschap, *ten Hulse* genoemd¹⁰. Het is eigenaardig dat de meeste van deze markeringspunten genoemd worden in hun specifieke hoedanigheid *..a quadam domo* (..) *Vrilenbrake* (..) *usque ad aliam domum* (..) *Coudenborgh* (..) *usque ad pontem* (..) *Hambrugge*..., respectievelijk huis, huis en brug, terwijl Ten Hulst in de begrenzing omschreven staat als het neutrale plaats (*locus*) of plek *..usque ad locum dictum vulgariter ten Hulse et ab ipso loco*... Dit zou er op kunnen duiden dat Ten Hulst ten tijde van de uitgifte van de gemeynt (1311) misschien dan al wel ontgonnen, maar mogelijk nog niet bewoond was¹¹. Ook Houthem komt in de hoogmiddeleeuwse bronnen voor. De oudste vermeldingen betreffen zonder uitzondering cognomina, of afkomstnamen, zoals 1203: *Franco de Houtem*¹²; 1244: *Willelmus dictus de Houthem canonicus Rodensis* en 1249: *Willelmo de Houthem*¹³; ca. 1185: *Galterus de Holthem* en *Waltero de Hauten*¹⁴. Deze cognomina zijn niet zomaar met het goed Houthem te identificeren¹⁵, maar binnen de context van de oorkonden waarin zij voorkomen is het bestaan van 'n *Houthem* in de hoge middeleeuwen wel erg waarschijnlijk. Het toponiem Houthem (een -heem naam) wijst mogelijk zelfs op een vroegmiddeleeuwse ontginning¹⁶. In een schenkingsoorkonde van Jan II uit 1311 is er onder andere sprake van de brug van Wolfswinkel *..(de) visserije* (..) *die gelegen es tussen der brugge van Wolfswinkel ende Gielis goet van der Lare te Yecscot*¹⁷. Van Vressel (en Oud Vressel) zijn vóór 1312¹⁸ geen vermeldingen bekend,

⁸ Heesters 1981, p. 48; Heesters en Rademakers 1972, p. 42-48.

⁹ De Bont 1989, p. 428.

¹⁰ O.M. 799.

¹¹ Zo is het bijvoorbeeld voor het genoemde *Vrilenbrake*, niet alleen vanwege de omschrijving *domus* (*huis*), maar ook door de naam, die mogelijk duidt op een ontginning door een vrije boer duidelijk dat er wel bewoning aanwezig was. Wel moet onderscheid gemaakt worden tussen oude bewoning en oude ontginningen. In Brabant zijn op meerdere plaatsen hoog- en laat- middeleeuwse ontginningen bekend, zonder dat daar sprake was van bijhorende permanente bewoning.

¹² Camps 99.

¹³ Camps 207 en 230.

¹⁴ Camps 77 en 266.

¹⁵ Camps, de bezorger van het Oorkondenboek van de Meijerij is hierin wel erg voorzichtig (Camps, p. 1216).

¹⁶ Blok 1979. Zie noot 26.

¹⁷ Camps 835.

wat natuurlijk niet wil zeggen dat er toen nog geen sprake kan zijn geweest van bewoning.

3.2.3 Archeologische gegevens

De grond in St.-Oedenrode heeft een groot aantal archeologische vondsten opgeleverd, waaruit, ondanks het grotendeels ontbreken van relevante geschreven bronnen, de bewoningsgeschiedenis redelijk is af te leiden¹⁹. Na een waarschijnlijk niet onaanzienlijke bewoning in de Romeinse tijd neemt de bevolking sterk af²⁰. *Pas in de loop van de Merovingische tijd (500-750) lijkt de Dommelvallei weer geleidelijk bewoond te raken. De vondstgegevens duiden er echter op dat tot ca. 1000 van een intensieve bewoning langs de Dommel geen sprake kan zijn (..) Na 1000 neemt de bevolking sterk toe. Dit gaat gepaard met grootschalige ontginningen*²¹.

Binnen de hierboven genoemde begrenzingen liggen de volgende archeologische vondstcomplexen²². Vondsten ouder dan de vroege middeleeuwen zijn niet opgenomen. De vondsten zijn in afb. 1. ingetekend op de vroegmiddeleeuwse historische bewoningsreconstructie²³.

¹⁸ Het Oorkondenboek van de Meijerij (bezorgd door Camps) loopt maar tot 1312. Op grond van naamkundige bestanddelen is aan dit toponiem geen eenduidige datering te geven. Onduidelijk is of Vressel is terug te voeren op een -lo naam, of een -zele naam. Beide naamtypen laten dateringen in een relatief lange periode toe. Zie ook noot 86.

¹⁹ Deze kennis is samengevat in Kortlang 1987. Tenzij anders vermeld is voor de archeologie van St. Oedenrode van dit rapport gebruik gemaakt.

²⁰ In hoeverre er werkelijk sprake is geweest van een totale breuk in de bewoningscontinuïteit tussen de Romeinse tijd en de Merovingische tijd valt buiten het bestek van het onderzoek naar de *Domeingoederen*. Zie hierover o.a. Blok 1979 en De Bont 1989, p. 100 e.v.

²¹ Kortlang 1987, p. 9.

²² Kortlang 1987, p. 74-76, kaart 8 en 9 en de daar aangegeven literatuur.

²³ De Bont 1989.

Tabel 1 Archeologische vondsten in een deel van St.-Oedenrode²⁴

Plaats	Vondst ²⁵	Datering
Wolfswinkel e.o.	geïsoleerde vondst, mogelijke site	750-1000 1000-1200
idem	mogelijke site	1000-1200
Vressel en Oud-Vressel	mogelijke site	1000-1200
idem	mogelijke site	1000-1200
Ten Hulst	mogelijke site	1000-1200
idem	geïsoleerde vondst	1000-1200
idem?	geïsoleerde vondst	1000-1200
Houthem	waarschijnlijke site	1000-1200
idem	mogelijke site	1000-1200
idem	werkelijke site	1000-1200
idem	mogelijke site	1000-1200

Op grond van de hierboven beschreven gegevens komt een beeld van de zogenaamde *oude domeinontginningen* naar voren, een beeld echter dat nog zeer onvolledig is. Het betreft hier ontginningen die voor het merendeel tussen 1000 en 1200 tot stand zijn gekomen, hoewel enkele oudere kernontginningen niet zijn uit te sluiten²⁶.

3.3 Een zijspoor: de Einzelhof

Al eerder werd een verkennend klein onderzoek verricht naar enkele zogenaamde *oude domeingoederen* in St.-Oedenrode en in Liempde²⁷. Het vormde de opmaat voor het onderhavige onderzoek. Omdat er problemen rezen met het begrip *oud domeingood*, werd het meer neutrale begrip *Einzelhof* geïntroduceerd. Dit heeft betrekking op tamelijk grootschalige ontginningen en exploitatie vanuit grote grotere indivi-

²⁴ Kortlang 1987.

²⁵ Kortlang 1987 (p. 38-39) maakt een onderscheid tussen geïsoleerde vondsten en vondstcomplexen. De eerste categorie is door hem niet in een analyse van de bewoningsgeschiedenis van de Dommelvallei betrokken. Voor de periode die voor ons relevant is kan het door Kortlang gebruikte begrip *site* gelijk worden gesteld aan bewoningssporen.

²⁶ Zelfs bij Houthem, waarvan op grond van het achtervoegsel -hem een mogelijk vroegmiddeleeuwse bewoning verondersteld kan worden dateren de oudste archeologische gegevens van na 1000. Mogelijk is het toponiemen in de loop van de eeuwen in de omgeving gaan zwerven.

²⁷ De Bont 1989, aanhangsel 3, p. 521-523.

duale boerderijen. In het geval van de *oude domeingoederen* in St.-Oedenrode en omgeving zou dan sprake zijn van *Einzelhöfe* van hoog- en laatmiddeleeuwse ouderdom²⁸.

Een *Einzelhof* is door Steegh (binnen een Brabantse context) als volgt historisch-geografisch getypeerd²⁹: *Na 1000 zien we (...) nieuwe nederzettingvormen tot ontwikkeling komen, mogelijk gemaakt door technische verbeteringen in de landbouw m.b.t. het ontginnen. Opkomende adel en kloosters weten in deze tijd nog grote stukken wildernis in te palmen. Zij bouwen vaak, ver van oudere dorpen, grote losstaande boerderijen die in de literatuur (o.a.) bekend staan als Einzelhöfe... Hier omheen lag een compleet landbouwgebied voor de gemengde bedrijfsvoering. In de 14e eeuw werden ze geplitst in twee boerderijen en nog later 'verkeuter' (de meeste bedrijven) of worden landgoederen. Geïsoleerd gelegen, weinig gesplitste hoeves van dit soort zijn schaars in het huidige landschap. Als voorbeeld daarvan noemt Steegh De Zandhoef bij Nijnsel.*

Ondanks alle veronderstelde *Einzelhöfe* in Brabant is tot nu toe slechts één *Einzelhof*, namelijk de Kriekeschoor bij Bladel, als zodanig vanuit archeologisch en historisch perspectief beschreven³⁰. Deze middeleeuwse ontginningsnederzetting, die bestond uit één hoeve (een erf met woonstalhuis en bedrijfsgebouwen en één omwalde akker) is al snel weer opgegeven³¹. Op basis van het gevonden aardewerk kon de bewoning vrij nauwkeurig worden gedateerd, namelijk tussen ca. 1120 en ca. 1190. Pas in de 20e eeuw is het gebied herontgonnen. Het betreft hier binnen de middeleeuwse context dus een ietwat marginale middeleeuwse ontginning. Over deze ontginning zeggen de onderzoekers: *een dergelijke, geïsoleerd in de omgeving liggende nederzetting, wordt in het algemeen (sic) gekarakteriseerd als een kampontringing of Einzelhof*³².

²⁸ De Bont 1989, p. 521-523. Dit verkennende onderzoek moest *als eerste ingang dienen bij het bepalen van de exacte locatie van opgravingssteuven die ons meer inzicht moeten verschaffen in het verschijnsel Einzelhof*. In dit onderzoek werd het begrip *Einzelhof* nog verder uitgehoud, of beter gezegd teruggebracht tot een puur morfologisch verschijnsel: *ter discussie staat momenteel de status van de Einzelhöfe... De mogelijkheid bestaat dat een deel van de veronderstelde Einzelhöfe in het Brabantse in feite zogenaamde Teilwüstungen, dus gereduceerde nederzettingen zijn.*

Over de vraag wanneer er nu echt sprake is van een *Einzelhof*, en wanneer van een nederzetting valt te twisten. Ter overweging worden de volgende voorbeelden gegeven.

- Stel een boer ontgint een stuk land. Dit kan een *Einzelhof* zijn.
- Stel twee boeren ontginnen samen een stuk land en zet ten daar twee boerderijen met bijgebouwen op. Is hier sprake van een *Einzelhof* of een nederzetting?
- Stel een van de twee boerenbedrijven brand af. Is dit nu weer, of nog steeds, een *Einzelhof*, een nederzetting, of een *Teilwüstung*?

Kortom, onderzoek naar de *Einzelhöfe* loopt het gevaar te verzanden in een pure definitiestrijd. Daarom is verder in dit hoofdstuk voorzichtig met de definities omgesprongen!

²⁹ Steegh (1978, p. 19). De auteur baseert zich op werk van Edelman en Edelman-Vlam en van Kakebeke.

³⁰ Van Dierendonck 1989, p. 15-25.

³¹ Ook tussen de Romeinse tijd en de hoge middeleeuwen is geen bewoning bekend (Van Dierendonck 1989, p. 15-16).

³² Van Dierendonck 1989, p. 24.

3.4 Conclusie

We kunnen concluderen dat de door ons onderzochte complexen (waarschijnlijk praktisch) geheel zijn ontgonnen ná de vroege middeleeuwen, dus ná de periode waarin het klassieke domeinbegrip (wat dat dan ook precies mag betekenen) relevant was. Maar ook geeft het ontginningsmoment (1000-1200) van deze goederen aan dat er in eerste aanleg geen sprake kan zijn geweest van enige hertogelijke bemoeienis bij het tot stand komen er van. Immers het hertogelijk gezag speelt in dit deel van Brabant pas op z'n vroegst vanaf het eind van de 12e en in de loop van de 13e eeuw een rol van betekenis. Het gebruik van de term domeingoederen blijkt in het door ons onderzochte gebied tot verwarring te hebben geleid en zelfs enige tijd het zicht op de werkelijke ontstaansgeschiedenis te hebben ontnomen. Als er toch een benaming aan het onderzochte landschappelijke verschijnsel gegeven moet worden dan blijkt de term *Einzelhof*, in een algemene omschrijving als (*min of meer vrijliggende*) *ontginningsboerderij die dateert uit de hoge en late middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd* niet met de historische werkelijkheid strijdig te zijn. In hoeverre de *oude domeingoederen* daarmee historisch kunnen worden gelijkgesteld, blijft een vraag.

Ook is niet duidelijk in hoeverre er later sprake is geweest van beïnvloeding door grote boeren of grootgrondbezitters van het cultuurland, en meer specifiek van de inrichting die deze goederen kenmerkt. Het is mogelijk. Zelfs de voor dit type ontginningen zo specifiek geachte grootschalige verkaveling kan een jonger fenomeen zijn³³. Mocht zo'n verandering voor St.-Oedenrode opgaan, dan moet dat proces zijn weerslag in de archieven zijn terug te vinden. Verder onderzoek is dus gewenst.

Hoewel de introductie van het begrip *oud domeingoed* voor een verschijnsel dat zich in de 19e eeuw in het cultuurlandschap manifesteerde een niet zo gelukkige was, is het (nog) niet mogelijk hiervoor een beter historisch verantwoord alternatief te bieden. Daarom kan het begrip *domeingoed* als zodanig wel worden gehandhaafd, mits hiermee niets anders wordt bedoeld dan *grote solitaire boerderijen die op 19e eeuwse kaarten worden gekenmerkt door een grootschalige, meest blokvormige verkaveling*.

³³ In West-Brabant is dit fenomeen niet onbekend (mondelijke mededeling drs. K. Leenders 's-Gravenhage). Vergelijk de beschrijving van de jongere goederen ten zuiden van Vught en van het goed Valkenberg bij Chaam in De Bont 1989.

4 DE HERTOOG

4.1 Inleiding

Bij het begrip *hertogelijke ontginningen* kan een morfologisch of vorm-aspect en een historisch aspect worden onderscheiden. De bijpassende onderzoeksvraag luidt: bestaan er *hertogelijke ontginningen* in de betekenis van *kleinschalige, regelmatige ontginningen, die dateren uit de hertogelijke periode, waarvan de inrichting mogelijk door hertog, of door personen die namens hem handelen, is opgelegd?*

Een blik op de topografische kaarten uit het midden van de 19e eeuw laat zien dat delen van Midden-Brabant zijn ingericht middels een kleinschalige, meer of minder regelmatige verkaveling. Deze zijn door Post als zogenaamde *hertogelijke ontginningen* aangemerkt³⁴. Van deze *hertogelijke ontginningen* moest, naast de verspreiding, ook de geografische context en de historische functie worden achterhaald. Hierdoor is geprobeerd meer duidelijkheid te verkrijgen over ouderdom en ontstaanswijze. Daarbij is uitgegaan van de meest recente historisch-geografische inzichten over ontginning en bewoning in midden-Brabant³⁵.

Het leek nuttig bij deze analyse eerst het verschijnsel in een bredere ruimtelijke context te beschouwen. Daarna wordt ingegaan op de *hertogelijke ontginningen* in het landinrichtingsgebied St.-Oedenrode, tussen Gemonde en Schijndel.

4.2 Hertogelijke ontginningen in Midden-Brabant

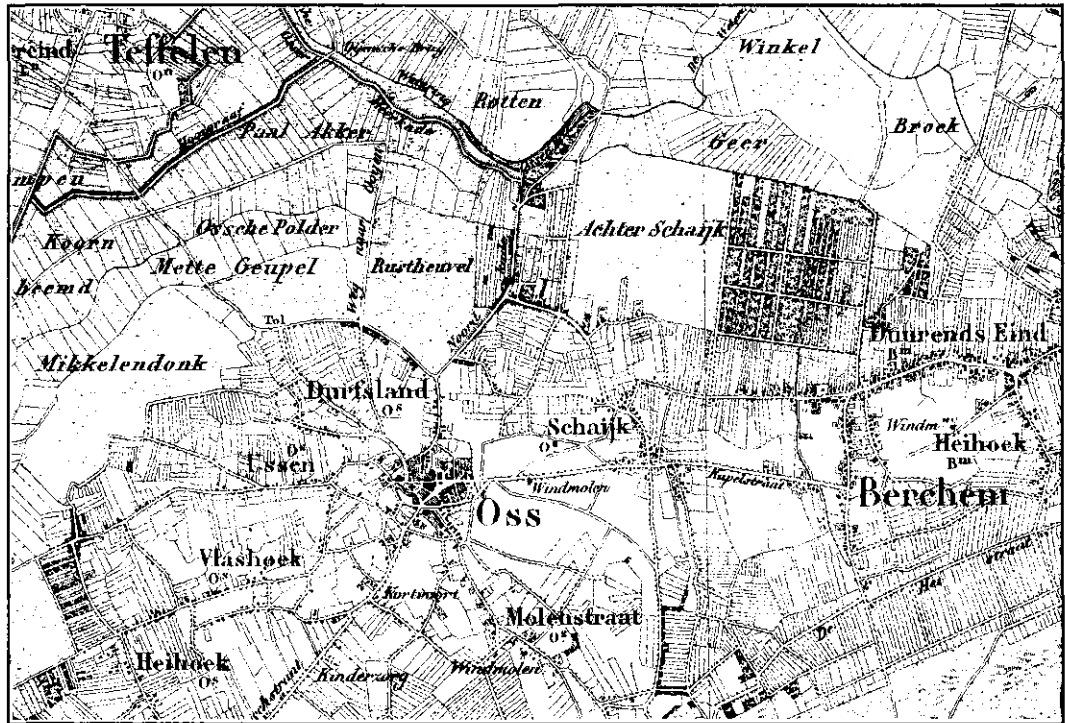
In de directe omgeving van het complex *hertogelijke ontginningen* tussen Gemonde en Schijndel lagen rond 1850 enkele op soortgelijke wijze ingerichte gebieden. Het betreft onder andere complexen rondom Oss, ten noorden van Hees en ten noordoosten van Veghel. Deze gebieden zien er op de 1850-kaart min of meer hetzelfde uit. Maar geldt dat ook voor hun ontstaanswijze. Mogen we ze wel allemaal als *hertogelijke ontginningen* aanduiden?

In het navolgende zijn de drie genoemde gebieden in hun historisch-landschappelijke context beschreven. Daarbij is aandacht besteed aan de historisch-bodemkundige en de historisch-hydrologische situatie, de potentiële bewoonbaarheid in de vroege middeleeuwen³⁶, maar ook aan de topografische kenmerken van het landschap op het eind van de 18e eeuw en het midden van de 19e eeuw.

³⁴ Post (1984), zie dit rapport, noot 87.

³⁵ De Bont 1989.

³⁶ De Bont 1989, kaart 2: de historische landschapskaart van Midden- en Oost-Brabant.

Afb. 2. De omgeving van Oss op de topografische kaart (T.M.K.) van 1837-1838

4.2.1 Oss

Het complex bij Oss (afb 2.) lag als enige praktisch geheel in een relatief droog milieu, op gronden die vanaf de vroege middeleeuwen voor permanente bewoning en permanent intensief agrarisch gebruik in aanmerking kwamen³⁷.

De akkers direct rondom de oude kern Oss hadden circa 1840 een min of meer open karakter; de door ons gezochte verkavelingscomplexen lagen in een krans daaromheen. Delen hiervan vormden een uiterst regelmatig patroon met veelal een zelfde verkavelingsrichting, terwijl van andere delen de verkavelingsrichting over kleine afstand veranderde. Op de eind 18e eeuwse kaart van Verhees³⁸ is een groot deel van deze verkavelingscomplexen al intensief in gebruik. Andere delen liggen echter nog woest. Dit duidt er op dat sommige stukken relatief jong zijn, dat ze tussen circa 1790 en circa 1840 zijn ontstaan³⁹.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Hoewel er enige onduidelijkheid over bestaat wordt er hier gemakshalve van uit gegaan dat de kaart van Verhees rond 1790 is gemaakt, en het product is van zijn eerdere kartografische arbeid. Zie over Verhees en zijn kaarten: Stokman 1986, p. 12-17.

³⁹ Er is getracht een zo goed mogelijke vergelijking te maken tussen de kaart van Verhees en de T.M.K. Daarbij is gebruik gemaakt van een exemplaar van de kaart van Verhees, die door schrijver dezes is vervaardigd in het kader van het streekplanonderzoek (De Bont 1989). Daarop is de verbreiding van het cultuurland zo goed mogelijk geïnterpreteerd. Door het verschil in schaal en de uiteenlopende wijze van opname en weergave is het vergelijken van beide kaartbeelden slechts indicatief mogelijk.

Het lijkt er op dat de oude bezitsverhouding rondom de oude kern Oss een zelfde beeld oproepen als de ligging van de verschillende akkerlanden. Het waarschijnlijk oudste akkerland lag rondom de Heuvel, bij de kerk. Deze goederen behoorden mogelijk aan het klooster Echternach⁴⁰ en kan daarom in wezen teruggaan tot de Merovingische Tijd. Veel is hierover niet bekend: in 1345 was er sprake van het verkrijgen van de patronaatsrechten van de kerk door het klooster Echternach⁴¹.

In de 13e-14e eeuw blijken de hertogelijke cijnsplichtige landerijen van Oss praktisch alle te zijn gesitueerd in en kring om Oss heen, bij Ussen, Amsteleind, Karwijk en Korfoort. Deze goederen, waarvan de oudste ontginningen tot in de hertogelijke periode teruggrijpen, werden op 18e en 19e eeuwse kaarten gekenmerkt door een zeer regelmatige, kleinschalige verkaveling. Het feit dat Ussen vroeger *Oude Wey* werd genoemd⁴², duidt mogelijk op de situatie vóór de oudste ontginningen. De onderzochte verkavelingscomplexen zullen deels al in de hertogelijke periode zijn ontgonnen, hoewel een klein deel pas tussen circa 1790 en circa 1840, gedeeltelijk uit de Heide van Oss, is ontgonnen.

4.2.2 Heesch

Het zuid-noord verkavelde complex bij Heesch staat als *Nieuwe Erven* op de topografische kaart van circa 1840 (afb. 3). Het lag in een nat gebied, waarin volgens de bewoningspotentiekaart van circa 800⁴³ geen permanente bewoning mogelijk was. Op de kaart van Verhees is hier slechts een deel van het gebied in cultuur gebracht. Een uitbreiding van dit complex is dus nog tussen circa 1790 en circa 1840 tot stand gekomen. Zowel de naam, als de historisch-kartografische informatie, geven aan dat het hier een relatief jonge ontginning betreft, die waarschijnlijk niets met de hertogelijke periode van doen heeft.

4.2.3 Veghel

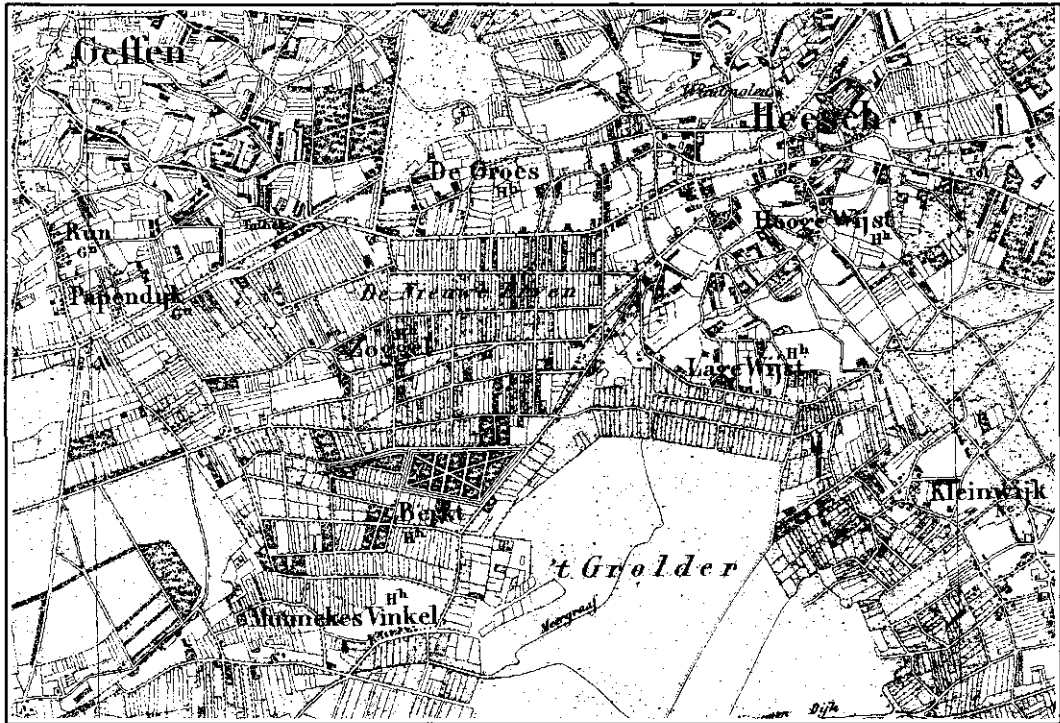
Het complex de *Laage Hey* ten noorden van Veghel (afb. 4) lag in een natte zone, die in de vroege middeleeuwen niet geschikt was voor permanente bewoning of voor intensief agrarisch gebruik. Dit complex wordt op de T.M.K. van circa 1840 voornamelijk gekenmerkt door een zeer regelmatige kleinschalige verkaveling. Op de kaart van Verhees van circa 1790 is hier ook al intensief gebruikt cultuurland aangegeven. Het complex is dus vóór het eind van de 18e eeuw ontgonnen, maar niet al te lang daarvoor (de naam *Laage Hey* is hiervoor een aanwijzing. Middeleeuwse ontginning

⁴⁰ Cunen (1932) baseert zich op een 18e eeuwse legger van cijnsen. Zie over de nog bij Cunen ten onrechte gegeven opvatting dat Oss al in de vroege middeleeuwen aan Willibrord was geschonken: De Bont 1989, p. 436. In een lijst van goederen en cijnsen van het klooster Echternach uit de eerste kwart van de 13e eeuw komt Oss niet voor (Camps 134).

⁴¹ Van Veen 1923, p. 59. Mogelijk is toen ook pas de kerk aan Willibrord gewijd.

⁴² De Bont 1989, p. 277.

⁴³ De Bont 1989.

Afb. 3. De Nieuwe Erven bij Heesch op de T.M.K. van 1837-1838.

lijkt hier dan ook niet erg waarschijnlijk.

4.2.4 Vergelijking van de drie complexen

De korte beschrijving van deze drie complexen overziend kan een aantal voorlopige conclusies worden getrokken. Behalve het complex bij Oss, dat voor het grootste deel in een droge zone ligt, liggen de twee andere complexen in een natte situatie, die in ieder geval in de Vroege Middeleeuwen nog geen permanente bewoning, of een intensief gebruik, toestond. Voor de natte gebieden valt te verdedigen dat de kleinschalige, zeer regelmatige verkaveling als fijnmazig sloten- en greppelstelsel ten behoeve van waterberging en afwatering is aangelegd. Voor het complex bij Oss daarentegen kan dat gezien de vroegere hydrologische en bodemkundige situatie geen rol spelen.

Hoewel op het eerste gezicht de kleinschalige verkavelingsstructuur in de beschreven complexen op elkaar lijkt, blijken er bij een nadere beschouwing wel enige verschillen aanwezig te zijn. De complexen bij Heesch en Veghel worden gekenmerkt door een vrij strakke regelmaat op het niveau van de ontginningsblokken, waarbinnen ook sprake is van een regelmatige kleinschalige strookvormige opvulling. Het gebied bij Oss is plaatselijk wat onregelmatiger. Dit geldt met name voor de ontginningsblokken aan de noordzijde van het complex.

Afb. 5. Tussen Gemonde en Schijndel op de T.M.K. van 1837-1838.

Bij het bekijken van de beschikbare bodemkaarten van het gebied, is duidelijk dat de bodemkarteerders hier op een gecompliceerde situatie stuiten.

Op de eerste uitgave van de bodemkaart 1:50 000⁴⁵ is het gebied tamelijk globaal ingedeeld. Centraal liggen hier de *lemige, fijn zandige eerdgronden*. Plaatselijk komen ook *lemige, fijnzandige veldpodzolen* en *laarpodzolen* voor⁴⁶. Het gebied wordt voornamelijk omgeven door grote complexen *hoge zwarte enkeerdgronden*.

⁴⁵ Bodemkaart 45 West 's-Hertogenbosch 1:50 000 eerste uitgave 1969.

⁴⁶ Deze drie bodemtypen hebben hier hebben in de ondergrond oude klei beginnend tussen 40 en 120 cm en tenminste 20 cm dik.

De herziene bodemkaart 1:50 000⁴⁷ is al wat genuanceerder in zijn benadering. De verdeling van de bodemkundige eenheden is wat meer verbrossend en vooral het areaal gekarteerde hoge enkeerden is danig afgenomen. In het centrale deel van het gebied liggen kleine oppervlakten *veldpodzolen* en *laarpodzolen*, de laatste dus met een opgebracht (cultuur)dek. De bodemkaart 1:25 000⁴⁸ geeft een verbijzondering van de hierboven geschetste bodemkundige verdeling van de gronden (bijlage 4).

De recente hoogtelijnenkaart schaal 1:5000⁴⁹ bevestigt het beeld dat al door de andere informatie werd gesuggereerd, namelijk een kleinschalig, weinig geaccidenteerd terrein. De hoogteverschillen komen in veel gevallen niet boven de halve meter uit, zoals ook tijdens veldwerk kon worden vastgesteld.

4.3.2 Een historische geografie van het gebied tussen Gemonde en Schijndel

Met gebruikmaking van zeer verschillende gegevens schetsen we een beeld van de dynamiek van het cultuurlandschap in het gebied tussen Gemonde en Schijndel vanaf de vroege middeleeuwen tot op heden.

Op de historische landschapskaart van Midden- en Oost-Brabant⁵⁰ zijn de vroegmiddeleeuwse bewoningssmogelijkheden van dit gebied aangegeven. Alle door ons onderzochte verkavelingscomplexen lagen, op het complex rondom Oss na, in natte, in de Vroege Middeleeuwen niet voor permanente bewoning in aanmerking komende gebieden. Het ontbreken van toponiemen en andere historische gegevens uit de Vroege Middeleeuwen in het gebied tussen Gemonde en Schijndel vertsterkt deze visie.

Pas in de Late Middeleeuwen, na 1000, komen enkele toponiemen in de bronnen voor die tussen Gemonde en Schijndel kunnen worden gelocaliseerd. Het betreft eind 13e eeuwse en begin 14e eeuwse vermeldingen van Borne, Elde, Hermalen en Hautert. Deze oude vermeldingen geven aan dat er in de late middeleeuwen sprake was van menselijke activiteit in het gebied, maar geven geen uitsluitsel over de intensiteit van gebruik.

In 1301 worden 10 bunder nieuw land in de buurt van Borne verkocht⁵¹. De samensteller van het oorkondenboek merkt hierbij op dat het, gezien de omschrijving van de ligging *iuxta mansum dicti Henrici infra Borne et iuxta Creienbroec versus Vuhct*

⁴⁷ Bodemkaart 45 West 's-Hertogenbosch 1:50 000, de herziene uitgave van 1984.

⁴⁸ De bodemkundige kennis over dit gebied is *samengevat* gekarteerd in de bodemkaart landinrichtingsstudie Midden-Brabant. Stibokarapport 1359, deelrapport 6.

⁴⁹ Hoogtelijnenkaart 1:5000 sept 1975 (Grontmij), de bladen 4 en 5, getekend ten behoeve van de Ruilverkaveling St.-Oedenrode, met dank aan de heer Bronkhorst van de Landinrichtingsdienst Utrecht.

⁵⁰ De Bont 1989.

⁵¹ Camps 614. De genoemde *decem bonaria novalium iacencia* laten zich vertalen als *tien percelen (in) nieuw ontgonnen land*.

mogelijk Borne bij Schijndel betreft daar een Borne onder Vught onbekend is⁵². In 1304 verschijnt het goed *die Hautart* in de bronnen. Het is gelegen *prope Middelrode*, in de nabijheid van Middelrode⁵³.

Ook de omgeving van Elde kent oude vermeldingen. In 1293 is er sprake van het bos van Elde (*silva de Elde*)⁵⁴. Uit deze oorkonde valt niet af te leiden of dit Elde zelf al een bewoonde plek was⁵⁵. In hetzelfde jaar wordt ook het Eldersbroek voor het eerst genoemd *sex denariorum coloniensium de bonis Eunekini dicti Blauoetsitis in Eilsbruc...*⁵⁶, maar ook *omnia bona sua sita seu iacentia in Eilsbruc esse feodalialia et se ea tenere in feodum a Wolthero de Eilsbruc...*⁵⁷, dus nieuw ontgonnen land in het Eldersbroek. Het feit dat er sprake is van een cognomen Wouter *de Eilsbruc* duidt op mogelijke bewoning in, maar waarschijnlijker aan de rand van het Eldersbroek. In 1311 wordt genoemd de straat tussen Schijndel en Elde (*iuxta Scinle et iuxta Elde*)⁵⁸.

Een andere bron, waarin verscheidene namen (nederzettingen?) in het gebied worden genoemd, is het Cijnsboek van Peelland⁵⁹. De Cijnsboeken van Peelland zijn opgesteld naar aanleiding van een schenking door de hertog van Brabant aan Jan Berthout van Barlaer in 1314 van oude en nieuwe cijnsen, die werden geheven in verschillende Peellandse dorpen. In 1320 worden de plaatsen *Hermalen*, *Hautert* (op de T.M.K. van circa 1840 *Hontert*) in de *Borne* en *Elde* vermeld⁶⁰.

Het blijft wonderlijk dat een niet erg aantrekkelijk gebied: het was er over het algemeen veel te nat⁶¹, toch al in de Late Middeleeuwen deels blijkt te zijn ontgonnen. Gezien de grote hoeveelheid van dit soort gronden in de omgeving van St.-Michielsgestel, Schijndel, Gemonde en St.-Oedenrode is het niet waarschijnlijk dat ontginningsdrang primair vanuit deze kernen en door de lokale vraag naar agrarische pro-

⁵² Camps 614. Dat het localiseren van oude vermeldingen soms problematisch is blijkt uit de de localisatie van het *Borne* dat in 1309 in een verkoopbrief van gemene gronden aan de lieden van Oedenrode wordt genoemd (Camps 799). Dit wordt door de samensteller van het oorkondenboek geïdentificeerd met Borne onder Schijndel. Toch heeft het waarschijnlijk betrekking op Borne in de zogenaamde Groene Gemeyn van St.-Oedenrode. Deze gemeyn lag in het zuidwesten van het dorpsgebied, aan de andere kant van de Dommel (Heesters 1981, p. 76-77).

⁵³ Camps 660: *duobus mansis suis et bonis dictis die Hauthart prope Middelrode sitis*, door de samensteller van het oorkondeboek geïdentificeerd als Hautert bij Schijndel.

⁵⁴ Camps 496.

⁵⁵ Dit geldt ook voor de vermeldingen van het Bos van Elde uit 1296 (Camps 538).

⁵⁶ Camps 503.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Camps 850. Het betreft hier de uitgifte van de zogenaamde Groene Gemeyn van St.-Oedenrode (kaart Heesters p. 76).

⁵⁹ Het navolgende naar Heeren 1939, p. 61-68.

⁶⁰ De totale beschrijving in Schijndel (*Schinle*) geeft: Bra(e)cke inclusief Costebraecke juxta Wijbos en Luttel-einde; Hermalen, Hautart, Verdonc inclusief Dorenbos en Gleylenbraecke; Orendonc: de tendackers op de witackers in de Bunder; de Ba(e)rse heerschap; in de Borne; Coydonc; Elde; Cuenre (of buenre?); Lozenhoeve inclusief Loezehoeve; Boydonc; Gersthoeve; Helpacker; in Lonenhoeve; Groenweg; Orendonc en Smaeldonc.

⁶¹ Op zich wijst bijvoorbeeld de naam Borne in de richting van een natte historisch-landschappelijke situatie, als de naamsverklaring van Moerman (1956, p. 39-40) mag worden gevolgd. Hij vertaalt borne als water, bron, stroom.

ducten is gestimuleerd. Immers nog tot op het eind van de 19e eeuw liggen in dit gebied tamelijk grote stukken niet ontgonnen, veelal natte heide.

Mogelijk speelt de op het eind van de 12e eeuw gestichte, snel groeiende stad 's-Hertogenbosch, bij de ontginning van deze gronden een rol. Het onderzoeksgebied maakte deel uit van de voedselproductiezone rond die stad. Voor akkerbouw waren de jong ontgonnen gronden niet erg geschikt, voor veeteelt⁶² en hooiwinning echter wel.

Maar ook anderzijds gaat van 's-Hertogenbosch een stimulans uit⁶³. Recent onderzoek geeft aanwel dat onder andere in Schijndel veel hout ten behoeve van bijvoorbeeld huizenbouw in 's-Hertogenbosch gekocht is. Met de groei van 's-Hertogenbosch neemt ook de houtproductie in de omgeving toe⁶⁴. Het onderzoek waaraan wij refereren beslaat de tweede helft van de 15e eeuw en een deel van de 16e eeuw. Het is echter zeer waarschijnlijk dat het in dat onderzoek geschetste beeld verder terug is te projecteren. Immers, 's-Hertogenbosch kende vóór de 15e eeuw ook al een grote groei en dus een grote behoefte aan hout. *Plaatsen als Schijndel, Vught, Rosmalen en Gestel zijn het best vertegenwoordigd als locaties van verkocht hout*⁶⁵. Het betrof behalve de verkoop van eikenhout, dat op de hogere kopjes in het gebied tussen Gemonde en Schijndel, maar zeker op de hogere gronden bij Schijndel groeide, ook meer vochtminnende soorten, zoals berken, wilgen en populieren⁶⁶. De stad 's-Hertogenbosch en enkele instellingen zoals De Tafel van de Heilige Geest, het Claraklooster, het Leprozenhuis en het Gasthuis bezaten stukken grond, die zij reserveerden voor de houtexploitatie. *Mogelijk oefenden zij in deze sfeer ook bepaalde rechten uit op stukken grond die zij niet (volledig) in eigendom hadden*⁶⁷. Nog later ging de helft van de opbrengst van verkocht eikenhout uit Schijndel (ging) naar de "jongker". Deze had in dit verband kennelijk bepaalde heerlijke rechten⁶⁸.

Oude kaarten vormen een belangrijke bron bij de bestudering van de ontwikkelingen in het gebied tussen Schijndel en Gemonde in de nieuwe tijd. Er zijn in de loop van

⁶² In bijlage 1 is van een tiental dorpen in staafdiagrammen informatie samengevat over de dorpsgrootte en het grondgebruik in 1794. Deze gegevens zijn geconfronteerd met de aantallen runderen uit de rundveetellingen van 1790 en 1791.

⁶³ Om in sociaal-geografische termen te spreken: de *pull*-factoren vanuit 's-Hertogenbosch waren voor het ontginnen van het gebied tussen Gemonde en Schijndel van meer belang dan eventuele *push*-factoren. Wel is het mogelijk dat de dorpen rondom de nieuwe stad een deel van hun bewoners naar de stad hebben zien vertrekken, zoals voor enkele dorpen in de Midden-Maaskant langs de Maas kon worden gesuggereert (De Bont 1989). Hierbij kunnen zowel *push*-factoren vanuit de dorpen, als ook *pull*-factoren (de stadsvrijheid en handelsmogelijkheden) een rol hebben gespeeld.

⁶⁴ Vink 1990, p. 103-116.

⁶⁵ Vink 1990, p. 105.

⁶⁶ Vink 1990, p. 107. Het feit dat Schijndel een oude -lo naam is wijst al op vroegere bosbegroeiing.

⁶⁷ Vink 1990, p. 108.

⁶⁸ Vink 1990, noot 15.

de tijd niet veel kaarten gemaakt van het Brabantse zandgebied⁶⁹. De oudste bruikbare kaarten van het onderzoeksgebied dateren uit de 18e en 19e eeuw⁷⁰.

Op de kaart van Hendrik Verhees van circa 1790 (schaal circa 1:80 000) zijn zeer duidelijk cultuureilanden aangegeven, omringd door ongecultiveerde natte (moeras-sige) gronden. Ook op de Netkaart van de T.M.K. van circa 1840⁷¹ zijn cultuureilanden te onderkennen in de vorm van complexen akkerland, omringd door natte graslanden.

Op de T.M.K. vallen de twee niveaus van inrichting van dit gebied goed te onderscheiden. Het gebied is opgedeeld in onregelmatige verkavelingscomplexen, die intern zijn opgevuld met een kleinschalige, zeer regelmatige strookvormige verkaveling. Niet het hele gebied is op dat tijdstip al in cultuur gebracht. De verschillende verkavelingscomplexen worden in een aantal gevallen van elkaar gescheiden door niet ontgonnen stukken, die als *overhoeken* kunnen worden aangeduid. Het bijzondere is dat zowel op de zeer kleinschalig ingerichte akkers, als ook op de wat ruimer verkavelde graslanden zeer veel houtopslag aanwezig is.

De toestand rond de eeuwwende, zoals weergegeven op de zogenaamde Bonnekaarten van circa 1900⁷², toont een praktisch geheel in cultuur gebracht gebied, met slechts enkele, nog ongecultiveerde, overhoeken. Alleen Eldersbroek bestaat uit een wat groter complex nog ongecultiveerde heide⁷³. Het hele gebied wordt gekenmerkt door een enorme hoeveelheid perceelsrandbegroeiing, variërend van rijen populieren tot gesloten houtwallen. Het grondgebruik is zeer afwisselend. Soms liggen de steeds in kleine strookvormige percelen verdeelde gronden in grotere blokken geclusterd in akkerland of grasland, maar ook een afwisseling op het kleinste perceelsniveau komt voor.

Bij deze verschillende historische kaartbeelden kan de volgende (korte) beschrijving worden gegeven. Nog op het eind van de 18e eeuw was zand-Brabant relatief schaars bebost, zoals ook van de kaart van Verhees is af te lezen. Alleen in Brabants Midden en dus ook in Schijndel, was er aanplant langs de wegen. Al op het eind van de 18e eeuw is er in Schijndel sprake van houtteelt. In de 19e eeuw werden hier vooral 'peuten' gekweekt. De Kanada-populier was steeds meer een handelsgewas geworden⁷⁴. De opkomst van de Kanada was goed voor de klompenmakerij, maar deze deed de Kanada-aanwas ook verder toenemen.

⁶⁹ De Bont 1989.

⁷⁰ Slechts zijdelings (in de letterlijke zin des woords) is gebruik gemaakt van de 18e eeuwse *Caarte figuratief van de grondheerlijkheid St. Michiels Gestel, Oud en nieuw Herlaar en Geemonde, etc. Schaale van 300 roeden sBossche maat*, van Jan van de Weijer. Deze kaart geeft alleen vrij gedetailleerd informatie over het meest westelijke deel van ons onderzoeksgebied, ten oosten van *Heeselaar*. Hier zijn tussen de complexen cultuurland nog niet in cultuur gebrachte gronden aangegeven, of worden minstens gesuggereerd.

⁷¹ Deze gekleurde manscriptkaarten (gewoonlijk de netkaarten genoemd) lagen ten grondslag aan de TMK-gravure.

⁷² Blad 608 St.-Michielsgestel, verkend 1896 en blad 628 Boxtel, verkend 1895, schaal 1:25.000.

⁷³ Dit Eldersbroek is kleiner dan het in de middeleeuwse oorkonden genoemde *Eilerbruc*. Daar was sprake van nieuw ontgonnen gronden in het broek.

⁷⁴ Van Puijenbroek 1969, p. 60.

De kern van de Brabantse klompenmakerij lag in en rondom St.Oedenrode. Over de houtopslag in Schijndel, dat een van de belangrijkste centra van klompenmakerij was, schrijft Van Puijenbroek⁷⁵: *De houtteelt is in Schijndel van grote betekenis geweest als grondstof voor klompen en hoepels. Ook ontwikkelde zich een handel in peuten (telgen), op stam staande bomen en op struik groeiend schaarhout (...). Het gemeenteverslag van 1865 vermeldde dat 300 bunders (ha) waren beteeld met opgaand hout, niet alleen populieren (maar) ook eiken. Bovendien waren bijna langs alle wegen en voetpaden opgaande bomen geplant "hetgeen voor de regthebbenden veel voordeel oplevert en tevens tot sieraad strekt". De leemhoudende bodem bij Schijndel was bijzonder geschikt voor de populierenteelt.*

Het bijzonder houtige karakter van Schijndel in de 19e eeuw komt ook naar voren in de beschrijving die Van der Aa geeft⁷⁶. *Daar de landerijen over het geheel genoemd niet toereikend zijn, om daarvan (enige boerderijen uitgezonderd) te kunnen bestaan, wordt het tweede bestaansmiddel gewoonlijk gezocht in (...) het maken van hoepels en klompen, zijnde de Schijndelse akkers⁷⁷ dan ook overvloedig van houtgewas voorzien.* In 1870 beschrijft Van Hall⁷⁸: *Bij Schijndel stonden op enkele plekken langs de wegen notenboomen. De hoogte dezer boomen (lieten zien) dat noten-evenals tamme kastanjeboomen, die ook beide een goed werkhout opleveren, zeer geschikt zijn om langs de wegen te planten⁷⁹.* Deze schrijver verbaast zich over de enorme hoeveelheid *Kanadasche* populieren bij Rosmalen, Berlicum, Heeswijk-Dinther, Veghel, Schijndel en St.-Michielsgestel, die de zwarte populier praktisch geheel had verdrongen. Hij geeft een mogelijke verklaring voor het zeer intensief begrepen van de met bomen beplante percelen. Door deze diepe greppels konden de boomwortels zich niet verspreiden, wat zeker voor het oogsten van de houtproductie van belang geweest zal zijn⁸⁰.

Dat de omvang van de veestapel in dit gebied al in de 18e eeuw niet onaanzienlijk was tonen de gevens uit de *Beschreeve staat van de Meijerije* uit 1794 (Bijlage 1). In hoeverre dit beeld mag worden teruggeprojecteerd naar een verder verleden, zoals hierboven bij het bespreken van de oudste ontginningen is gesuggereerd, is niet duidelijk. Wel blijkt uit het bovenstaande dat ook in de 15e en 16e eeuw de houtteelt in de omgeving van Schijndel ten behoeve van 's-Hertogenbosch reeds van betekenis mag worden genoemd.

⁷⁵ Van Puijenbroek 1969, p. 100-101.

⁷⁶ Van der Aa 1847, X, p. 223. Dat al in de 18e eeuw de klompenmakerij een voor Schijndel belangrijke bedrijfstak was valt te lezen in de *Beschreeve staat van de Meijerije (1794)* waarin sprake is van *ettelijke* klompenmakers.

⁷⁷ Vanuit de context is duidelijk dat van der Aa's correspondent hier het begrip akkers in de ruime zin van cultuurland bedoeld.

⁷⁸ Van Hall 1870, p. 221-228, herdrukt in Landbouwkundige beschrijvingen 1981.

⁷⁹ Vink (1990, p. 107) noemt expliciet notebomenhout dat door de vleeshouwers ten behoeve van hun vleesbanken werd gebruikt.

⁸⁰ Van Hall 1870, p. 227. Bij een hoge grondwaterstand wortelen de populieren ondiep. Ze zijn dan extra kwetsbaar voor stormschade. Het begrenzen van het ondiepe wortelstelsel middels greppels leidt echter niet tot een vertraging in de groeisnelheid (slecht voor de houtproductie), daar de ruimtelijk beperkte wortels zich ook binnen deze beperkte ruimte nog goed genoeg kunnen ontwikkelen (mondelijke mededeling W.C. Knol Staring Centrum te Wageningen).

Al eerder is beschreven⁸¹ dat de zogenaamde gemeeynten in Brabant, in de betekenis van een aaneengesloten stuk grond, of een aantal stukken grond binnen een omgrenzing, waarop de bewoners van een, of enkele dorpen rechten bezaten⁸², vanaf het eind van de 13e eeuw door de hertog van Brabant worden uitgegeven. Zo'n uitgifte was niets anders dan het aan de dorpeelingen verkopen van rechten op gronden, die zij de facto reeds gebruikten. Het meest karakteristieke van een gemeeynt was dat het ongecultiveerde gronden betrof, die slechts extensief werden gebruikt. In de loop van de 15e eeuw komen de eerste meldingen over verkoop van deze gemeenschappelijke dorpsgronden aan particulieren in de archieven voor. In tabel 2 is een idee gegeven van de omvang van uitgiften van *gemeeyntgrond* in St.-Oedenrode en Schijndel tussen het eind van de 16e en het eind van de 18e eeuw.

Tabel 2 Vergunningen om gemeeyntgrond te mogen verkopen⁸³, afgegeven door de hertogen van Brabant of de Staten-Generaal en geregistreerd door de Leen- en Volkamer 1605 - 1787

Jaar van afgifte	Plaats	Aantal vergunningen
1581/1609	Sint-Oedenrode	291
1654	Sint-Oedenrode	397
1650	Schijndel	66
1749	Sint-Oedenrode	ter waarde van f 2500,-
1749	Schijndel	ter waarde van f 945,-
1768	Sint-Oedenrode	265
1769	Schijndel	ter waarde van f 2000,-
1774	Schijndel	ter waarde van f 3000,-

Uit een groter areaal *gemene* gronden werden, met toestemming van de hertog, kavels verkocht⁸⁴. Soms is uit de bijhorende oorkonden af te lezen waar deze kavels exact liggen en hoe ze gebruikt en dus ingericht gaan worden. Meestal is dit echter niet, of slechts ten dele, het geval. Het hier geschetste beeld van de uitgifte van en verkoop uit de gemeeynt is ook van toepassing op de *hertogelijke ontginningen* tussen Gemonde en Schijndel, hoewel de bijhorende oorkonden (groten)deels ontbreken.

⁸¹ Het navolgende naar De Bont 1989, p. 113 e.v. en de daar aangehaalde literatuur.

⁸² Smulders 1955.

⁸³ naar Kappelhof 1985, p. 219-220.

⁸⁴ Enklaar 1941.

4.4 Conclusie

Er is geconstateerd dat deze nieuw in cultuur genomen gronden niet in de daarvoor meest gunstige landschappen lagen. Veelal betrof het natte, weinig geaccidenteerde arealen. Veel vergelijkbare gebieden in Midden- en Oost-Brabant zijn pas relatief laat ontgonnen⁸⁵. De eerste laat-middeleeuwse ontginningen werden in verband gebracht met de nabije ligging van 's-Hertogenbosch. Deze stad is op instigatie van de hertog van Brabant op het eind van de 12e eeuw gesticht en maakte in de eerste eeuwen van haar bestaan een voor Nederlandse begrippen ongekende groei door⁸⁶. In dit kader zijn min of meer geplande ontginningen ten behoeve van een goede voedsel- en mogelijk houtvoorziening voor de grote stad aantoonbaar, of althans voorstelbaar. Het ging aanvankelijk waarschijnlijk slechts om kleine cultuureilanden. In de loop van de 18e en 19e eeuw werd ten behoeve van de klompenmakerij de ontginning (wederom?) ter hand genomen. De aanleg dateert gedeeltelijk uit de Late Middeleeuwen en werd in de 19e eeuw voltooid. Eerst deels voor de teelt van bouwhout, naderhand voor de teelt van klompenhout.

De hoofdstructuur van de ontginningen is, in tegenstelling tot wat Post⁸⁷ gesuggeriert, terugg te voeren op het micro-reliëf van het gebied. De omslag in verkavelingsrichting van de verschillende verkavelingsblokken houdt verband met het optimaliseren van de afwatering in relatie tot dit micro-reliëf. Een streven dat door de eeuwen heen op dezelfde principes berustte en zelfs onafhankelijk van de schaal tot vergelijkbare landschappen leidde⁸⁸. In tabel 3 is de relatie tussen de ontginningsblokken, de inliggende verkavelingsstructuur, de hydrologische situatie vóór 1000, de potentiële ouderdom van de ontginning op basis van de bewoningspotentiekaart van Midden- en Oost-Brabant⁸⁹ en de werkelijke ouderdom van de oudste delen van de onderzochte ontginningscomplexen samengevat.

⁸⁵ De Bont 1989.

⁸⁶ De stichting van de stad 's-Hertogenbosch, de uitgften van de gemeeynten en de aanleg van de eerste door-gaande Maasbedijking kort na 1300 (welke De Bont (1989) ziet in directe relatie met de uitgifte van de gemeeynten in de Maaskant) vonden plaats binnen één randvoorwaarde, namelijk de zogenaamde *nation building*, of het ontstaan van en de consolidatie van een groot hertogdom Brabant (De Bont 1989, p. 219-221 en 403-404 en de daar aangehaalde literatuur).

⁸⁷ Post 1984, in het bijzonder figuur 12 *Ontginningsstypen Schijndel*. Vooral het daar geïntroduceerde en gekarteerde blok *kurz-waldhufen, systematische ontginningen tussen ca. 1200 en 1500*, is in de gehele historisch-land-schappelijke context niet relevant. De andere categorieën *regelmatige* en *onregelmatige kamponginningen* doen de historische werkelijkheid iets minder geweld aan, maar de bijhorende dateringen zijn veel te stellig. Ze zijn hoofdzakelijk gebaseerd op de morfologie van de ontginningscomplexen in de 19e eeuw.

⁸⁸ De Bont, i.v.

⁸⁹ De Bont 1989.

Tabel 3 De relatie tussen de inrichting van het cultuurland en de oudst mogelijke ontginning

Nederzetting	Ontginningsblok	Verkavelings-structuur	Hydrologie	Potentiële ouderdom	Ouderdom
Oss	on/regelmatig	regelmatig	droog	vroege ME	vroege ME/ hoge ME
Hees	regelmatig	regelmatig	nat	hoge ME	hoge ME/ nieuwe tijd
Veghel	regelmatig	regelmatig	nat	hoge ME	hoge ME/ nieuwe tijd
Tussen Gemon- de en Schijndel	onregelmatig	regelmatig	nat	hoge ME	hoge ME/ nieuwe tijd

In hoeverre de opkomst van een commerciële houtteelt in dit gebied de micro-verkaveling (de verkaveling binnen de al genoemde ontginningsblokken) heeft beïnvloed is niet duidelijk, maar wel waarschijnlijk. Mocht de opmerking van Van Hall⁹⁰ over het graven van diepe greppels om verspreiding van de boomwortels tegen te gaan, waar zijn, dan is het zelfs mogelijk dat het beschreven hoog gelegen complex bij Oss op die manier zijn specifieke vorm heeft gekregen. Zeker is dan, dat de in de overige gebieden beschreven regelmatig micro-verkaveling een dubbelfunctie heeft gehad. Enerzijds verhinderden de greppels een te verspreid wortelstels van de bomen, anderzijds vormden zij in een nat gebied de nodige waterberging. Daarmee tonen zij veel overeenkomst met het zogenaamde *op rabatten geplaatst hout*, zoals dat uit het rivierengebied bekend is.

Duidelijk wordt uit dit alles dat slechts delen van de *hertogelijke ontginningen* dateren uit de hertogelijke periode. Ze zijn er zeker niet specifiek aan gebonden. De laatste twee eeuwen werden ze zeker gebruikt voor een bijzondere houtteelt ten behoeve van de regionale klompenindustrie en hoepelmakerij. Maar ook daarvoor was er sprake van houtteelt ten behoeve van 's-Hertogenbosch. Ook voor het houden van runderen waren deze landerijen zeer geschikt. Over het vroegere gebruik zijn, zeker in het kader van dit verkennende onderzoek, slechts enkele suggesties gedaan.

⁹⁰ Zie noot 80.

NAWOORD

In de voorgaande hoofdstukken is, voor zover mogelijk, het ontstaansmoment, de ontstaanswijze en de verdere ontwikkeling van twee bijzondere landschappelijke fenomenen in het Rooise cultuurland, beschreven. Noch de *heilige* noch de *hertog* speelden bij het ontstaan een rol van betekenis. Hier was slechts sprake van epische verdichting. Het waren de bewoners van St.-Oedenrode zelf die op de golven van de heersende sociaal-economische omstandigheden hun woon- en werkomgeving op zodanige wijze inrichtten dat zij zich daarin een bestaan konden zekeren.

Uit het *Cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplangebied Midden-en Oost-Brabant*⁹¹ is gebleken dat het cultuurlandschap binnen het landinrichtingsgebied St. Oedenrode vanaf het midden van de 19e eeuw voor een aantal landschappelijke aspecten relatief gaaf is gebleven. Het is waarschijnlijk dat sporen van deze fenomenen ook nu nog in het huidige cultuurlandschap aanwezig zijn. Delen van het Rooise cultuurlandschap fungeren als historisch-geografische informatiedragers die zicht geven op het doen en laten van voorbije generaties Rooise mensen. Dit is de waarde van deze sporen in het landschap.

Mogelijk kan in een kort vervolg op dit onderzoek, een inventarisatie worden gemaakt van de sporen van de beide beschreven verschijnselen die zich nog in het 19e eeuwse landschap manifesteerden en nog in het huidige cultuurlandschap zichtbaar zijn.

⁹¹ De Bont 1989, i.h.b. kaart 1, de relictkaart.

LITERATUUR

AA, A.J. VAN DER, 1947: *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden (dln. I-XIII, i.h.b. X)*. Gorinchem.

BLOK, D.P., 1979: *De Franken in Nederland*. Bussum.

BONT, CHR. DE, 1989: *Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplan-gebied "Midden- en Oost-Brabant*. Staring Rapport 17 I,II en III. Wageningen

BONT, CHR. DE, (i.v.) *Lijnen in een hellend vlak. Relaties tussen de fysische geografie van Nederlandse veengebieden en hun middeleeuwse ontginningswijze*.

BESCHREEVE STAAT, 1794: Breugel, C. van, *Beschreeve Staat van de Meyerye*. Herdrukt in : *Historia Agriculturae VIII* 1965, p. 109-541.

CAMPS, *Oorkondenboek Noord-Brabant tot 1312*, deel I. De Meijerij van 's-Hertogenbosch. Bewerkt door H.P.H. Camps. 's-Gravenhage.

CUNEN, J., 1932: *Geschiedenis van Oss*. Oss.

DIERENDONCK, R.M. VAN, (met een bijdrage van A.J.P.M. Maas) 1989: *Archeologie en historie van een ontginningshoeve: de Kriekeschoor bij Bladel*. Kempenproject 3, p. 15-26.

ENKLAAR, D.TH., 1941: *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*. Oud Vaderlandsche rechtsbronnen 3e reeks IX. Utrecht.

GANSHOF, F.L., 1954: Grondbezit en gronduitbating tijdens de Vroege Middeleeuwen in het noorden van het Frankische rijk en meer bepaald in Toxandrië. *Brabants Heem*, p. 3-19.

HALL, H.C. VAN, 1870: De Meijerij van Den Bosch. *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid* 33 (3e R. 11), p. 221-228. Heruitgave in : *Landbouwkundige beschrijvingen uit de 19e eeuw*. Wageningen 1981.

HEEREN, J., 1939: De Cijnsboeken van Peelland. *Taxandria* 39, p. 61 e.v.

HEESTERS, W., 1975: Van oerbos tot populierenpark. *Populier. Tijdschrift voor teelt en afzet van populier en wilg*, p. 26-30.

HEESTERS, W., 1981: *Sint Oedenrode, zwerftocht door een boeiend verleden*. z.p.

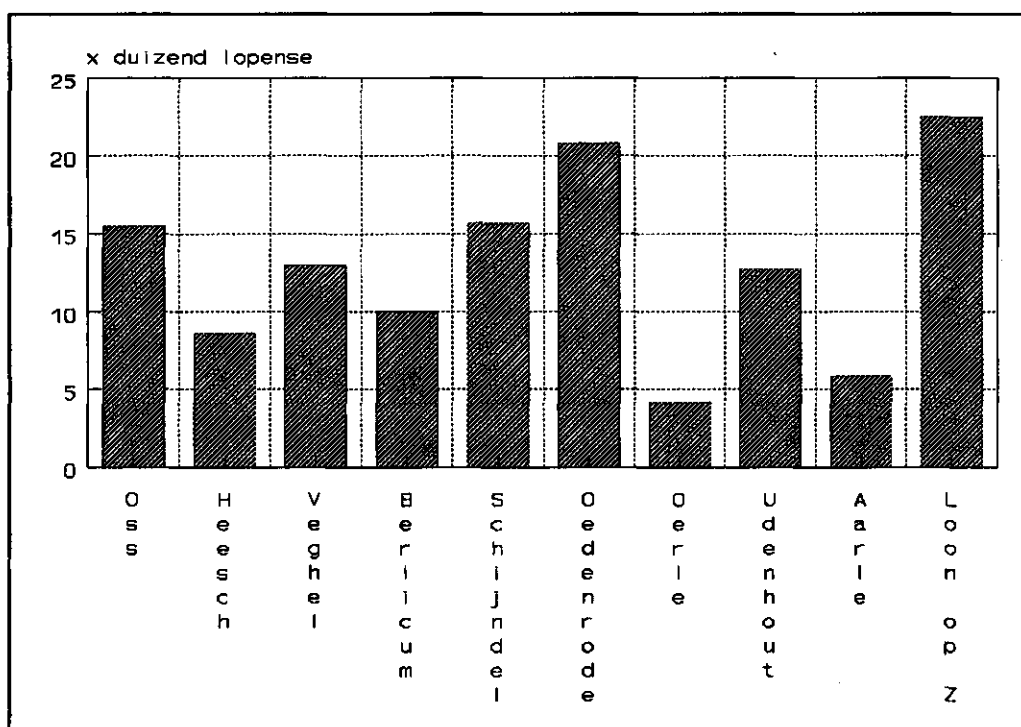
HEESTERS, W., en C.S.M. RADEMAKER, 1972: *Geschiedenis van Sint Oedenrode*. Tilburg.

- HENDRIKX, J.A., 1977: *Natuurpark "de Maashorst"; landschapsplan voor de ontwikkeling van natuurschoon en recreatie*. Den Dungen.
- KAKEBEEKE, A.D., 1973: *Cursus prehistorie en geschiedenis van de omgeving van Eindhoven*. Eindhoven.
- KAPPELHOF, A.C.M., 1985: Ontginningen in de Meijerij van Den Bosch 1655-1792. *Noordbrabants historisch jaarboek II*, p. 199-221.
- KORTLANG, F., 1987: *De Dommelvallei, een archeologische inventarisatie*. Deel I: Methoden, resultaten en planologische aspecten. Deel II: Bewoningsgeschiedenis. Provincie Noord-Brabant. 's-Hertogenbosch.
- LANDINRICHTINGSSTUDIE, 1983: *Landinrichtingsstudie Midden-Brabant*. Werkgroep Methodologie. Wageningen.
- LEENDERS, K.A.H.W., (i.v.) *Het Schijndelse cultuurlandschap; een detailstudie*.
- MOERMAN, H.J., 1956: *Nederlandse plaatsnamen; een overzicht*. Nomina Geographica Flandrica, Studien VII. Brussel.
- NIERMEYER, J.F., 1984: *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden 1984.
- POST, M., 1984: *Kiezen tussen landbouw en cultuurhistorie; een studie naar de kosten van behoud van historische landschappen in de ruilverkaveling Sint Oedenrode*. Interne mededeling Stichting voor Bodemkartering nr. 70.
- PUIJENBROEK, F.J.M. VAN, 1969: *Onder de voet gelopen; het ontstaan en verdwijnen van een kleinnijverheid in Nederland na 1800; de Brabantse klompenmakerij*. Tilburg.
- SMULDERS, F.W., 1955: Dorp, parochie, gemeeynt, gericht. *Brabants Heem*, p. 2-7.
- STEEGH, A.W.A.TH., 1978: Dorpen in Brabant. *Tentoonstellingscatalogus Dorpen in Brabant*. Noordbrabants Museum. 's-Hertogenbosch, p. 4-30.
- STOKMAN, J., 1986: Hendrik Verhees. *Caert-Thresoor 5*, p. 12-17.
- VEEN, S.J. VAN, 1923: *De kerkelijke indeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. III Het Bisdom Luik*. Geschiedkundige Atlas van Nederland. 's-Gravenhage.
- VERHULST, A., 1982: Het sociaal-economisch leven tot circa 1000: Landbouw. *Algemene geschiedenis der Nederlanden 1*, p. 166-182.
- VERHULST, A., 1982: Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het Zuiden circa 1000-1300. *Algemene geschiedenis der Nederlanden 2*, p. 83-104.
- VERHULST, A., 1990: *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, i.h.b. Le haut Moyen Age (VIe-Xe siècles) 2. Grand domaine et régime domanial. Brussel, p. 29-46.

VINK, E., 1990: Blocken en balcoenen; Bosch' hout in de vijftiende en zestiende eeuw. *Brabants Heem*, p. 103 e.v.

BIJLAGE 1 Enkele dorpen in de Meijerij op het eind van de 18e eeuw.

In 1794 is er een overzicht verschenen van de economische bedrijvigheid in de dorpen van de Meijerij van 's-Hertogenbosch⁹². Voor het begrijpen van het kleinschalige ontginningspatroon tussen Gemonde en Schijndel is aansluiting gezocht bij deze gegevens. Drie aspecten stonden bij deze exercitie centraal, namelijk het grondgebruik, de *houtwas en heyde* en de aanwezigheid van *hoornbeesten* op het eind van de 18e eeuw⁹³. De gegevens voor de kleinschalig verkavelde gebieden bij Oss, Heesch, Veghel en in het landinrichtingsgebied St.-Oedenrode (tussen Gemonde en Schijndel) zijn in een ruimere 18e eeuwse middenbrabantse context geplaatst. In totaal zijn de gegevens van 10 dorpen in Midden-Brabant, met een verschillende historisch-geografische achtergrond, bekeken. Het betreft, naast de al genoemde dorpen, Schijndel, Berlicum, Udenhout, Loon op Zand, Aarle-Rixtel en Oerle.

Afb. 6. Areaal van 10 dorpen in Midden-Brabant in 1794 weergegeven in lopense

Afbeelding 6 geeft in *lopense*⁹⁴ het totale oppervlak van zowel de intensief als ook de extensief gebruikte gronden van deze verschillende dorpen weer. De afbeeldingen

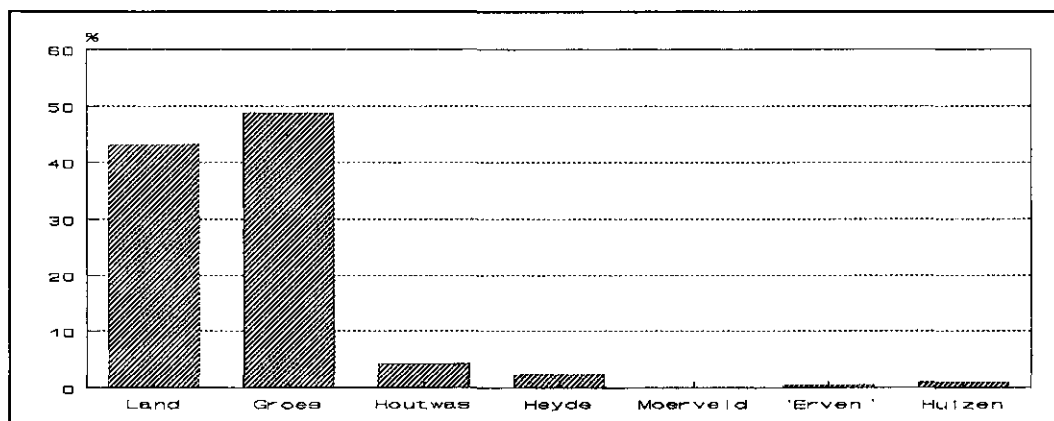
⁹² Beschreeve Staat 1794.

⁹³ Alle gegevens zijn opgenomen in hun eind 18e eeuwse omschrijving, zowel wat betreft de precieze betekenis van de categorieën, als ook hun maataanduiding. Dit laatste is in de context van dit onderzoek immers alleen in relatieve zin van belang.

⁹⁴ 100 lopense is ca. 16 ha.

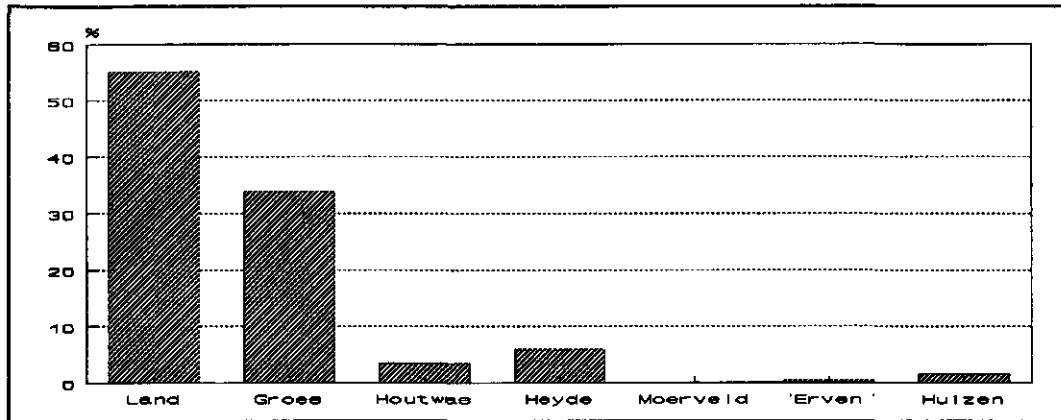
7 tot en met 16 geven per dorp de verdeling van het grondgebruik in 1794 weer. Met de categorie 'erven' is bedoeld de in de bron gebruikte omschrijving *nieuwe erven*, waarvan overigens de betekenis niet geheel duidelijk is. Mogelijk wordt hiermee geduid op complexen jonge ontginningen, maar dit is niet zeker. In de diagrammen komen voor wat betreft het grondgebruik duidelijke verschillen tussen de dorpen naar voren. Deze verschillen hangen grotendeels samen met de verschillen in fysisch-geografische omstandigheden, die de ontginnings- en gebruiksmogelijkheden sterk beïnvloedden. Afbeelding 17 geeft een gecombineerd overzicht van *houtwas* en *heyde* in de verschillende dorpen. De *houtwas* is, in tegenstelling van wat we zouden verwachten, in bijvoorbeeld St.-Oedenrode en Schijndel, laag. Mogelijk hangt dit samen met het verspreid of in lijn planten van bomen, die dan niet als bos werden geteld. Te denken valt aan de rijen populieren en notenbomen langs de wegen en op rij geplante bomen in percelen die verder als grasland werden gebruikt. De *heyde* moet waarschijnlijk worden opgevat als natte en droge heidevelden en woeste gronden; de weinig, tot extensief gebruikte gronden. De laatste twee afbeeldingen geven inzicht in de aantallen *hoornbeesten* op drie dicht bij elkaar gelegen tijdstippen in de 10 dorpen (afb. 18) en van het aantal beesten per oppervlaktemaat (afb. 19). In afbeelding 18 valt op dat in enkele dorpen de absolute aantallen in één jaar sterker stijgen dan in andere dorpen. Tussen oktober 1790 en oktober 1791 neem in elk dorp de veestapel toe. Afbeelding 19 toont in het aantal beesten per 100 lopense *groes* grote variatie. Vooral in een uitgesproken zanddorp als Oerle, maar ook in Loon op Zand, dat ook voornamelijk droog zal zijn geweest⁹⁵, was de veedichtheid op de *groezen* hoog.

De hier gegeven diagrammen blijken minder te verduidelijken dan aanvankelijk werd gedacht. Ze zijn toch in een bijlage opgenomen omdat het een intrigerende bron betreft met grote historisch-geografische potenties. In een ander verband zullen deze gegevens in de toekomst wellicht hun waarde bewijzen.

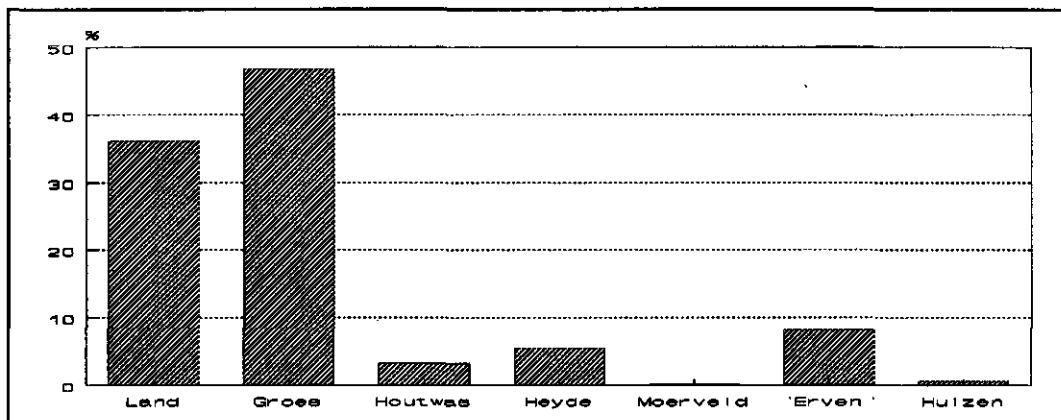

Afb. 7. Grondgebruik in Oss in 1794

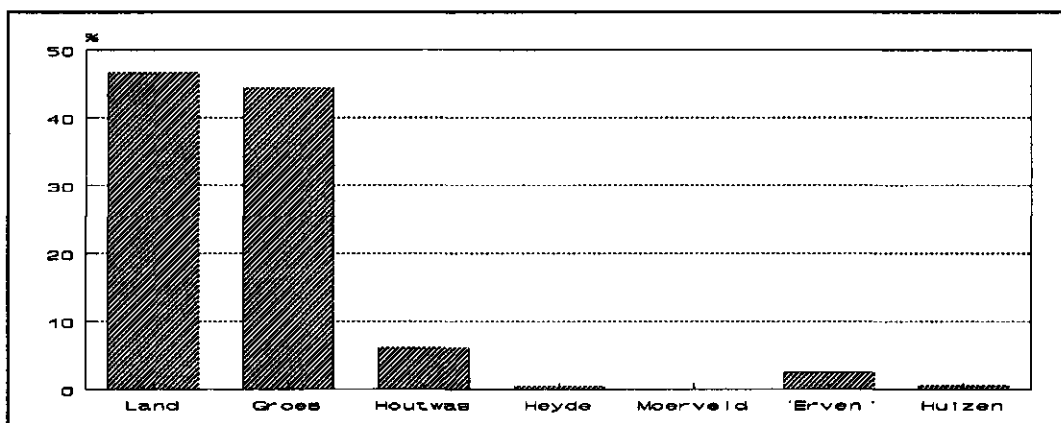
⁹⁵ Enkele eeuwen eerder was de fysisch-geografische gesteldheid van dit laatste dorpsgebied veel natter (De Bont 1989).

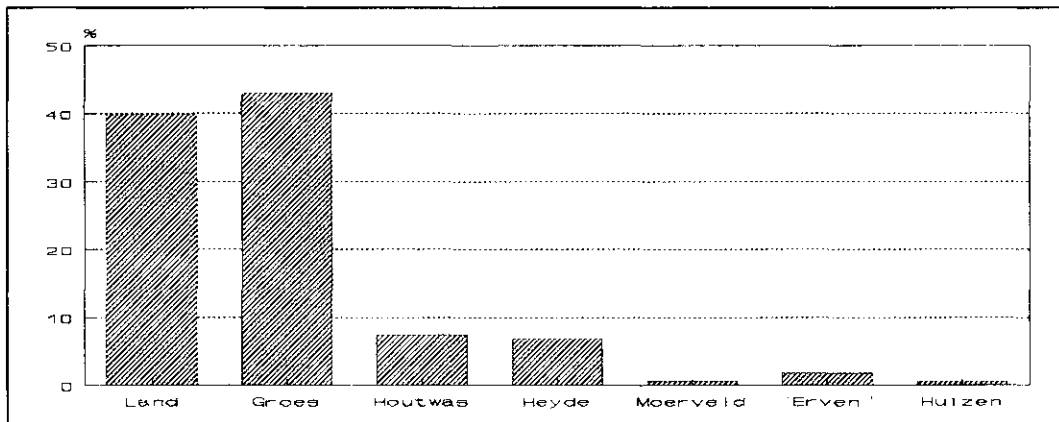
Afb. 8. Grondgebruik in Heesch in 1794

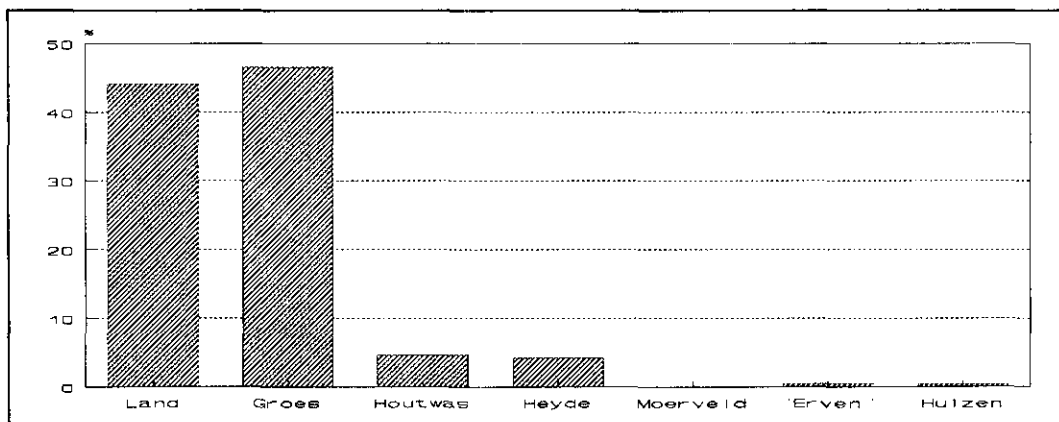
Afb. 9. Grondgebruik in Veghel in 1794

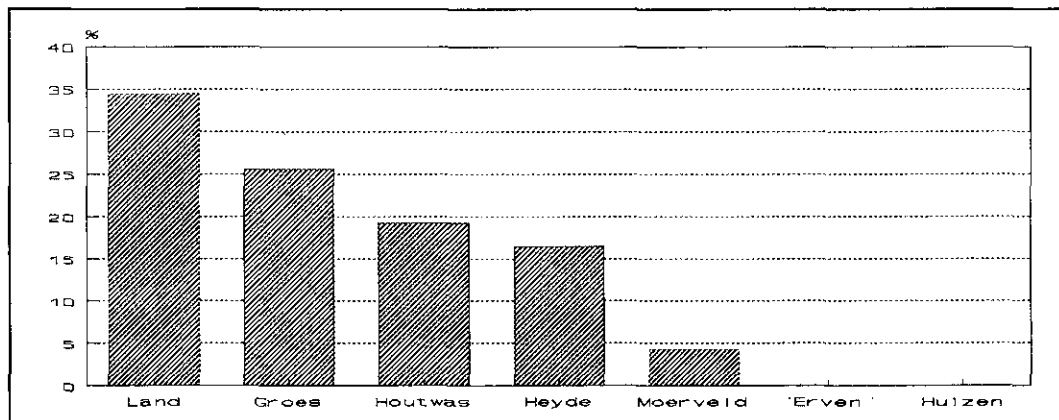
Afb. 10. Grondgebruik in Schijndel in 1794

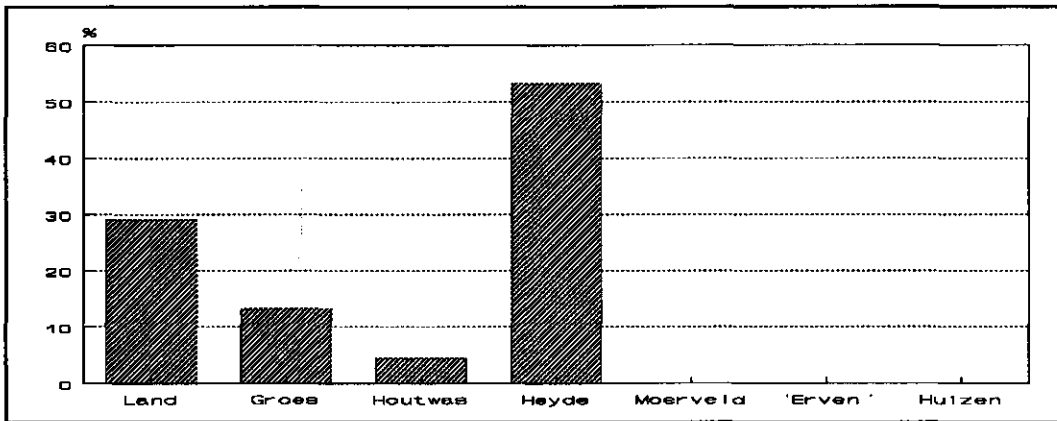
Afb. 11. Grondgebruik St.-Oedenrode in 1794

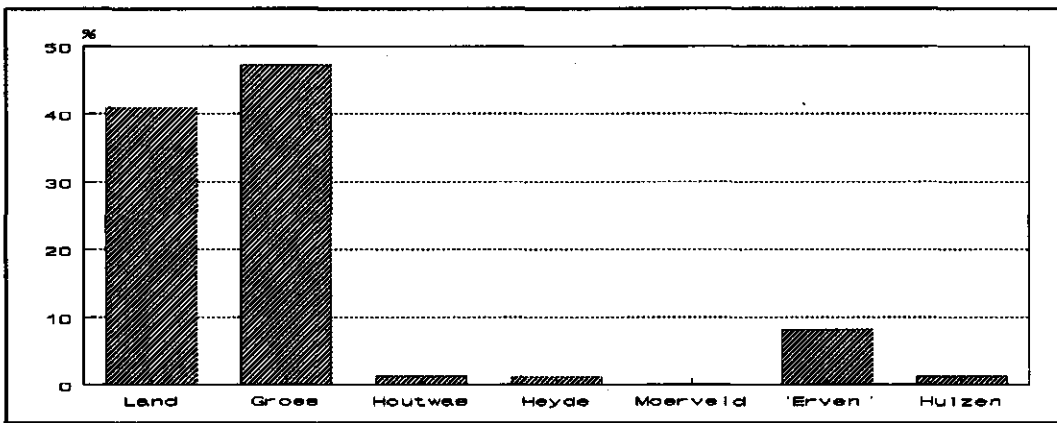
Afb. 12. Grondgebruik in Berlicum in 1794

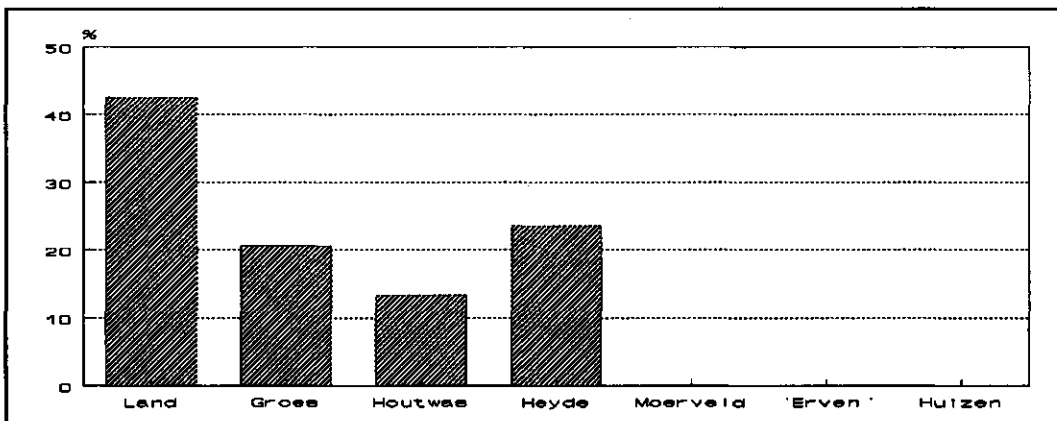
Afb. 13. Grondgebruik in Udenhout in 1794

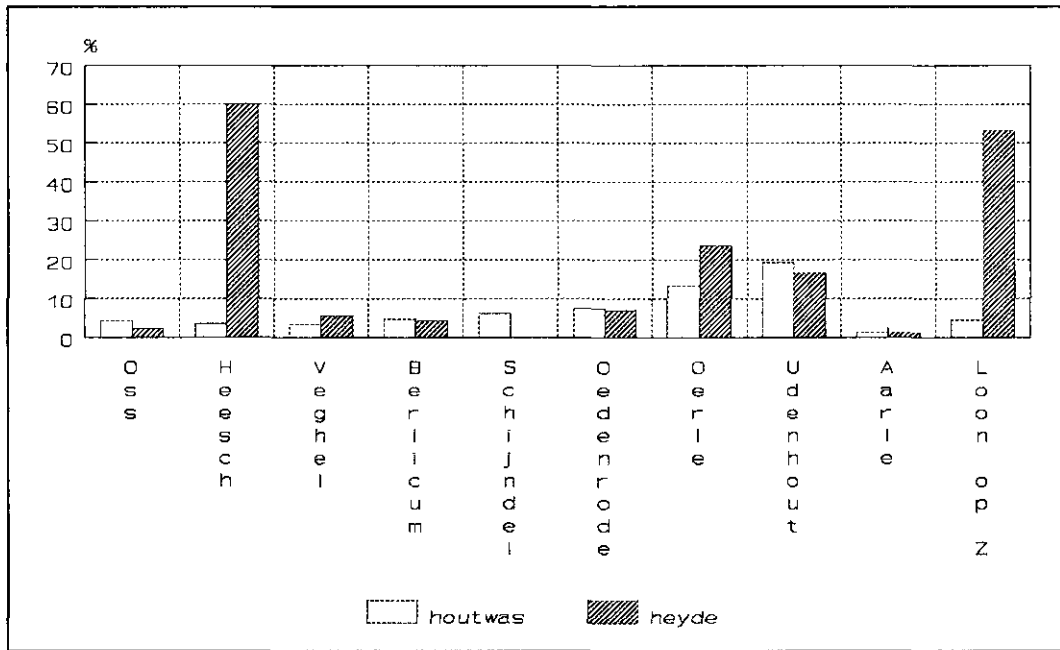
Afb. 14. Grondgebruik in Loon op Zand in 1794

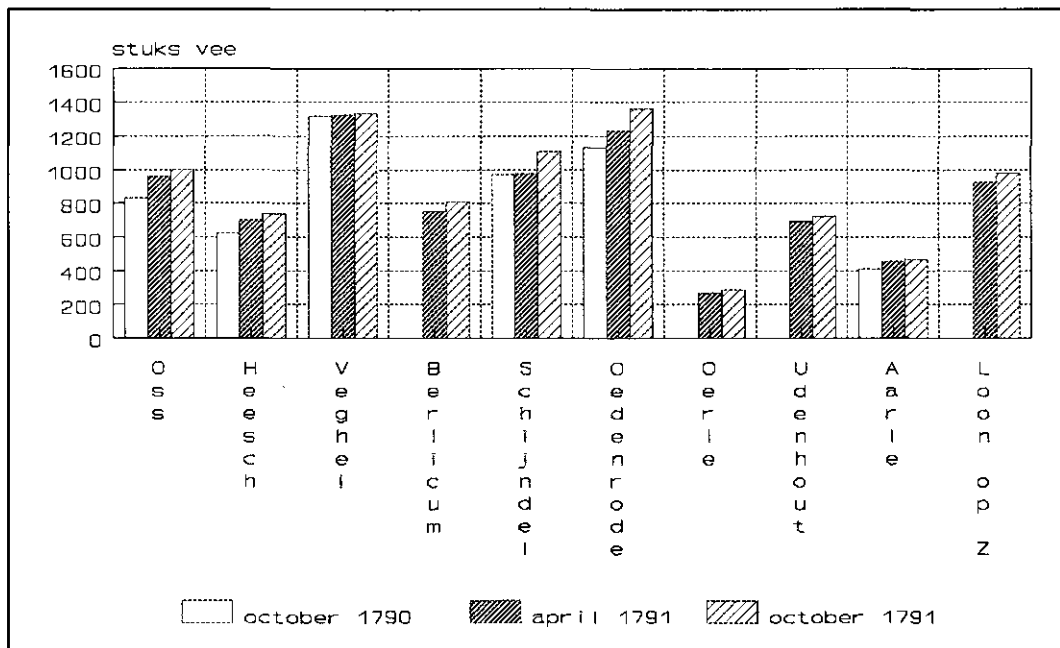
Afb. 15. Grondgebruik in Aarle-Rixtel in 1794

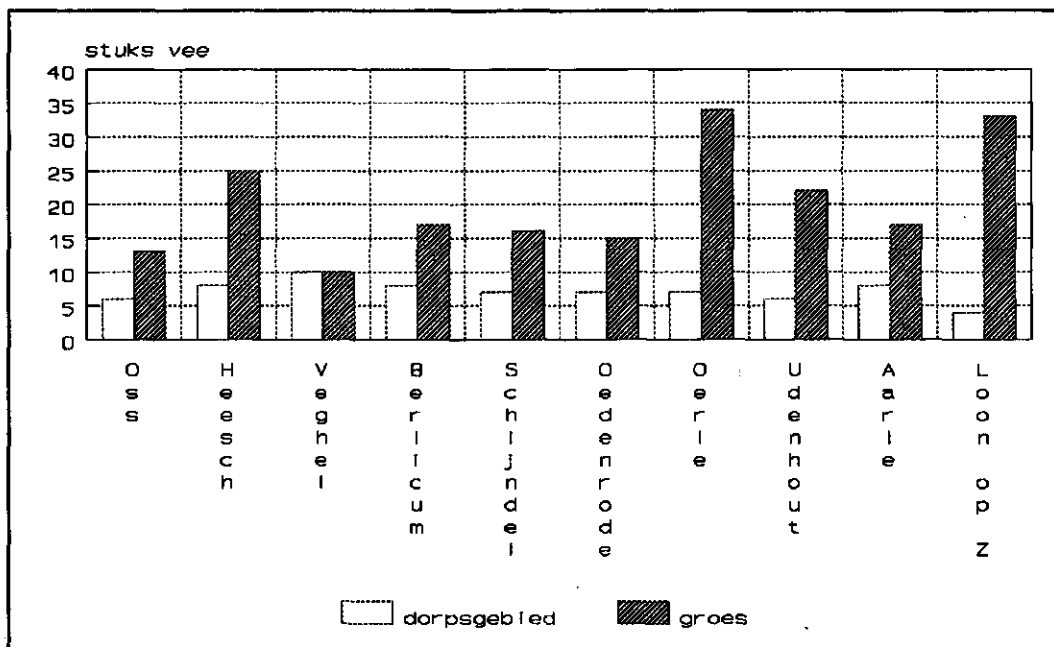
Afb. 16. Grondgebruik in Oerle in 1794

Afb. 17. Het percentage 'houtwas en heyde' per dorpsgebied in 10 dorpen in Midden-Brabant in 1794

Afb. 18. Hoornbeesten in 10 dorpen in Midden-Brabant in 1790-91

Afb. 19. Hoornbeesten per 100 lopense in 10 dorpen in Midden-Brabant in 1791

BIJLAGE 2 Uitgiften van gemeyntgrond te St.-Oedenrode⁹⁶

De Grauwe Gemeijnt van St.-Oedenrode

1311 augustus

Jan II van Brabant geeft tegen een jaarlijkse erftijns een gemeijnt, gelegen bij St.-Oedenrode, aan zijn lieden aldaar uit.

1468 augustus

Karel de Stoute bevestigt het appointment waarbij Philips de Goede de afrastering van de gemeijnt van St.-Oedenrode opgeheven heeft, omdat de goede lieden van dat dorp, die minder tijns betaald hebben dan hun brieven uitwezen, voor kanselier en raden van Brabant en de rekenkamer te Brussel aangetoond hebben, dat zij uit onkunde in gebreke gebleven zijn, en aanboden het achterstallige in te halen.

De Groene Gemeijnt van St.-Oedenrode

1309 november

Jan II van Brabant geeft een nader omschreven gemeijnt tussen St.-Oedenrode en Liempde tegen erftijns uit aan zijn lieden te St.-Oedenrode.

1468 augustus

Karel de Stoute wijst de goede lieden van St.-Oedenrode een stuk vroente, gelegen tussen de gemeijnten van Oirschot, St.-Oedenrode en Liempde, dat Philips de Goede hun verkocht heeft, toe, stelt zich daarover borg, geeft hgun het recht om voor hun erven bomen te planten, veertig voeten de gemeente op, mits de houtschat betaald worde, de eikels gemeen zullen zijn en de wegen niet belemmerd worden, en machtigt hen, door hun schepenen en gezworenen de gemeijnt te doen uitgeven tot twintig bunder, teneinde voorlijf en erftijns te kunnen betalen.

⁹⁶ naar Enklaar 1941 en O.M.

BIJLAGE 3 De historisch-landschappelijke overzichtskaart van St.-Oedenrode.

Als kaartbijlage is bij dit rapport de in het begin van de jaren '80 door J.A.J. Vervloet en A.D.M. Veldhorst ten behoeve van de Landinrichtingsstudie Midden-Brabant⁹⁷ samengestelde *Historisch-landschappelijke overzichtskaart van Sint Oedenrode*, schaal 1:10 000, gevoegd. Deze kaart geeft een gedegen overzicht van alle oude toponiemen in het gebied, die in een bredere historische context zijn geplaatst. Er is onder andere op aangegeven wanneer de verschillende rondom St.-Oedenrode aanwezige naamtypen elders in de Meijerij en elders in Nederland, voor het eerst werden vermeld.

Bij het beschouwen van een aantal naamtypen was het beter geweest om meer aansluiting te zoeken bij de over het algemeen wat oudere vermeldingen van deze naamtypen in de zuidelijke Nederlanden (België). Daardoor is de mogelijke ouderdom van een aantal namen wellicht wat te jong aangegeven. De archeologische vindplaatsen zijn recenter geïnventariseerd. Hiervoor wordt verwezen naar Kortlang 1987.

⁹⁷ Landinrichtingsstudie Midden-Brabant, i.h.b. p. 48-50.

BIJLAGE 4 De bodemkunde van Midden-Brabant.

Ter informatie is de bodemkaart 1:25 000, die gemaakt is ten behoeve van de Landinrichtingsstudie Midden-Brabant, bijgevoegd. Voor een uitgebreide beschrijving wordt verwezen naar Landinrichtingsstudie 1983.